

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ
ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ

ΑΔΕΛΑΪΣ ΜΑΣΤΟΡΑ

Α. Μ. 0200004

ΘΕΜΑ: ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΖΟΥΝ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ.

ΕΠΟΠΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
ΦΩΤΕΙΝΗ ΜΠΟΝΩΤΗ

Β' ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΤΡΙΑ:
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΟΝΤΑΡΗ

ΒΟΛΟΣ: 2004

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 2876/1
Ημερ. Εισ.: 24-06-2004
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΠΠΕ
2004
ΜΑΣ

(Ντούρα Είσιμ)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....σελ. 1-3

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

1.1 Φιλοσοφικές και ιστορικές αναδρομές.....σελ. 4-9

2. ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ

2.1 Τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο.....σελ. 10-13

2.2 Τα παιδιά βιώνουν το θάνατο.....σελ. 14-20

3. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΟΥΝ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ

3.1 Ιστορική αναδρομή του παιδικού σχεδίου.....σελ. 21-23

3.2 Το συναισθηματικό περιεχόμενο της ζωγραφικής των παιδιών.....σελ. 23-25

3.3 Παιδικά σχέδια: η πνευματική τους διάσταση.....σελ. 25-27

3.4 Πώς εκφράζονται τα παιδιά μέσα από την ζωγραφική για το θάνατο.....σελ. 27-30

B' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΑ

4. Η παρούσα έρευνα.....σελ. 31-32

5. Μέθοδος

5.1 Το δείγμα της έρευνας.....σελ. 33

5.2 Έργα

5.2.1 Σχέδιο.....σελ. 33

5.2.2 Το ερωτηματολόγιο.....σελ. 33-34

5.3 Η διαδικασία της έρευνας.....σελ. 35

6. Αποτελέσματα

6.1 Αντιλήψεις των παιδιών.....σελ. 36-39

6.2 Σχέδια παιδιών χωρίς εμπειρία θανάτου.....σελ. 40-50

6.3 Σχέδια παιδιών που έχουν βιώσει το θάνατο.....σελ. 51-62

6.4 Σύγκριση των σχεδίων των παιδιών με ή χωρίς εμπειρία θανάτου.....σελ. 63-65

6.5 Σύγκριση σχεδίων και αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο.....σελ. 65-68

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....σελ. 69-70

Βιβλιογραφία.....σελ. 71-74

Παράρτημα.....σελ. 75-91

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πτυχιακή μου εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τον τρόπο, με τον οποίο ζωγραφίζουν τα παιδιά τον θάνατο. Επειδή, όταν το ακούσει κανείς, αλλάζει αμέσως συζήτηση, φοβούμενος να μάθει περαιτέρω λεπτομέρειες για τον λόγο επιλογής του θέματος, θα ήθελα να επισημάνω ότι δεν ζήτησα από τα παιδιά να μου σχεδιάσουν τον θάνατο, σα Χάρο με μαύρο μανδύα και μ' ένα δρεπάνι που πετάει από σπίτι σε σπίτι και «θερίζει» ψυχές. Μπορεί ο τίτλος να υποδηλώνει αυτό, αλλά στην ουσία αυτό που ήθελα από τα παιδιά, ήταν να μου εκφράσουν σε μια κόλλα χαρτί αυτό που τους έρχεται στο μυαλό, όταν ακούν την λέξη «πεθαίνω».

Ο τρόμος και η αλλαγή θέματος συζήτησης ήταν πάντα η αντιμετώπιση από φίλους που βλέπουν το θάνατο ως ένα γεγονός τρομερό και πιστεύουν ότι αν το συζητήσουν μπορεί να τους συμβεί κάτι κακό. Επειδή υπήρξα παιδί του πένθους μιας και η γέννηση μου σηματοδοτήθηκε με τον θάνατο του παππού μου και, επειδή τα πρώτα νανουρίσματα ήταν με θρήνους και προσευχές, θέλησα με την ευκαιρία που μου δίνεται μέσω Πανεπιστημίου να «ψάξω», όσο μου επιτρέπεται, στο μυαλό του κάθε παιδιού και να ανακαλύψω τις υποσυνείδητες σκέψεις και τους κρυμμένους φόβους του για το θάνατο.

Η μελέτη σε παιδιά με εμπειρία θανάτου στην οικογένεια ή σε παιδιά που δεν βίωσαν κανένα τραγικό γεγονός, θα με βοηθήσει να καταλάβω τι ακριβώς σκέφτονται τα παιδιά σχετικά με το θάνατο και να συνειδητοποιήσω ότι ο κάθε άνθρωπος έχει τον δικό του τρόπο που θρηνεί για ένα αγαπημένο πρόσωπο που έφυγε ξαφνικά από την ζωή,

γιατί ο καθένας είναι ένα διαφορετικό άτομο με ξεχωριστή προσωπικότητα και με ιδιαίτερα συναισθήματα. Επίσης, θα μου δώσει πραγματική ενίσχυση και πίστη να στηριχτώ μελλοντικά στις δυνάμεις μου σε περίπτωση που θα αντιμετωπίσω τον θάνατο είτε στην τάξη μου, σαν νηπιαγωγός, στο σπίτι μου σαν μέλος μιας οικογένειας είτε στο στενό φιλικό περιβάλλον.

Η πτυχιακή αποτελείται από δυο μέρη: το θεωρητικό και το ερευνητικό. Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με την έννοια του θανάτου. Γίνεται μια προσέγγιση μέσω της φιλοσοφίας και της ψυχολογίας, κάνοντας συγχρόνως μια ιστορική αναδρομή στους διάφορους λαούς και στους τρόπους που αυτοί αντιμετώπιζαν τον θάνατο, στις απόψεις ανθρώπων για τον θάνατο (από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα), καθώς και στους συμβολισμούς που χρησιμοποιούσαν για να αποχαιρέτισουν έναν νεκρό.

Ακολουθεί το δεύτερο κεφάλαιο, όπου ασχολείται με το παιδί και το θάνατο. Με ποιον τρόπο αντιλαμβάνονται τα παιδιά την έννοια του θανάτου και πώς τον βιώνουν στις διάφορες ηλικίες.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τον τρόπο, με τον οποίο τα παιδιά επικοινωνούν μέσω της ζωγραφικής για το γεγονός του θανάτου, καθώς και για την πνευματική διάσταση των σχεδίων τους.

Το τέταρτο κεφάλαιο εξηγεί τους λόγους για το οποίους πραγματοποιήθηκε η παρούσα έρευνα, έπειτα στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μέθοδος που ακολουθήθηκε και η διαδικασία της και στο έκτο κεφάλαιο αναλύονται τα αποτελέσματα της έρευνας και τα σχέδια των παιδιών σε σχέση με την αντίληψή τους για το θάνατο. Η

εργασία κλείνει με τον επίλογο, όπου συζητούνται τα ευρήματα της έρευνας, οι προτάσεις βοήθειας που μπορούν εκπαιδευτικοί και γονείς να δώσουν στα παιδιά και, τέλος, μια ερευνητική προσέγγιση, που μπορεί να γίνει στο μέλλον με το ίδιο θέμα. .

Τέλος, παρόλες τις αντιδράσεις για την συγκεκριμένη εργασία, λόγω του ακραίου τίτλου, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Λέκτορα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, κα. Μπονώτη Φωτεινή, που με υποστήριξε, που με ενθάρρυνε με την επιμονή της να συνεχίσω και που με βοήθησε να ολοκληρώσω την εργασία μου και την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ψυχολογίας του πανεπιστημίου Θεσσαλίας, κα Λεονταρή Αγγελική για την κατανόηση και υποστήριξή της. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την αποσπασμένη νηπιαγωγό Αφροδίτη Οικονόμου για την πολύτιμη βοήθειά της, τους δασκάλους των σχολείων, καθώς και όλα τα παιδιά που έλαβαν μέρος στην έρευνα.

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ.

1.1 Φιλοσοφικές και ιστορικές αναδρομές.

[Τι είναι ο θάνατος; Οι νεκροί που πάνε, όταν πεθαίνουν; Γιατί πεθαίνουμε; Είναι μερικά από τα χιλιάδες ερωτήματα που θέτουμε στον εαυτό μας ή σε διάφορες συζητήσεις με φίλους, με ιερείς, με ειδικούς. Η απορία για το φοβερό αυτό γεγονός της ζωής, που θεωρείται πλέον ένα ακόμη κομμάτι της, οδήγησε τον άνθρωπο να ψάξει να βρει ένα στήριγμα. Έφτασε στο σημείο να φτιάξει θεότητες για να έχει κάπου να πιστεύει, να διώχνει τους φόβους του για το τραγικό γεγονός και να προσεύχεται για την σωτηρία του είτε στην επίγεια ζωή είτε στη επουράνια.]

[Εδώ και αιώνες ο άνθρωπος είχε -και συνεχίζει να έχει- την αγωνία της άλλης ζωής. Αυτής που κάποιοι πρόλαβαν να δουν νωρίτερα ή αργότερα, αλλά που κανείς από αυτούς δεν επέστρεψε για να δώσει πληροφορίες για το τι είναι. Ο θάνατος ήταν -και είναι- μια «ανατροπή» της ζωής, μεταλλάσσοντας τις κοινωνικές ισορροπίες και τις διαπροσωπικές σχέσεις και απαιτώντας απ' όλους συγκεκριμένη μεταχείριση και σεβασμό.]

Ο συμβολισμός του θανάτου με γραφικές και ζωγραφικές αναπαραστάσεις από την μέση Παλαιολιθική εποχή και ύστερα αποκαλύπτει τον ενδόμυχο φόβο και την υποσυνείδητη αγωνία του ανθρώπου για το θάνατο. Η παύση της ζωής και η αποσύνθεση του σώματος (Bowker, 1996) έκανε τον άνθρωπο να δώσει στην τελετή της ταφής μια συμβολική ερμηνεία, προσφέροντας μια ιδιαίτερη μεταχείριση

στους νεκρούς, ευελπιστώντας μια επικοινωνία με τον άλλο κόσμο, κατανοώντας συνάμα ότι και αυτός θα πεθάνει κάποια στιγμή στο μέλλον (Αριές, 1997 - Βερβέρης & Παπαγεωργίου, 1995).

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια μικρή αναφορά κατά την Αρχαιότητα, όπου οι νεκροτομές και η εξέταση των νεκρών σωμάτων θεωρούνταν ιεροσυλία. Ο Δημόκριτος και ο Παρμενίδης δεν ήταν σίγουροι αν οι αισθήσεις νεκρώνονταν με το θάνατο και περιορίζονταν στη νεκροτομή των ζώων. Ο Αριστοτέλης διαχώρισε το νεκρό σώμα από την ψυχή, υποστηρίζοντας ότι εκείνο αποτελεί μόνο το ένδυμά της (Basque, 2001). Ο Ηράκλειτος πίστευε ότι ο θάνατος είναι τόσο πραγματικός όσο και η ζωή και δεν μπορεί κανείς να τον αρνηθεί, γιατί έτσι είναι σαν να αρνείται την ζωή (Κονδύλη, 2003).

Το άγνωστο και το αβέβαιο τρομάζουν τον άνθρωπο, που κληρονομώντας την «περιέργεια της Εύας και την αβουλία του Αδάμ», κάνει τα πάντα για να ανακαλύψει το τέλος του ανθρώπινου σώματος και την συνέχεια της ψυχής του. Ο Χριστιανισμός ονομάζει τον θάνατο «απόρροια του προπατορικού αμαρτήματος» και βρίσκει τη λύτρωση του ανθρώπου με την Σταύρωση του Θεανθρώπου και την Ανάστασή του από τον κάτω Άδη, εξυμνώντας συγχρόνως το μήνυμα της αιωνίου ζωής μετά τον θάνατο και της ένδοξης νίκης του θανάτου από τον Χριστό. Με το τέλος της ζωής, η ψυχή εισάγεται στην αιωνιότητα. Καθώς είναι αθάνατη και, έχοντας ζήσει μια ενάρετη ζωή στη γη, μπορεί να γευθεί τα δώρα της «επουράνιας βασιλείας» (Κονδύλη, 2003).

Σύμφωνα, ακόμη, με τον Χριστιανισμό, ο Απόστολος Παύλος ήταν ο μόνος που είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί έστω για λίγα λεπτά εκείνο τον τόπο που όλοι μας πιθανολογούμε ότι κάποτε θα πάμε. Είπε ότι μετά από όραμα είδε τον τόπο ηρεμίας και απόλυτης αγάπης και προσευχής, όμως ότι δεν μπορούσε να τον περιγράψει με λόγια, καθώς δεν υπάρχουν λέξεις που να μπορούν να χαρακτηρίσουν την κάθε λεπτομέρεια, την ομορφιά και το μεγαλείο του Θεού. Υποστήριξε στις διάφορες επιστολές του ότι το σώμα προορίζεται για την αμαρτία και η ψυχή για τον θάνατο («εγώ ο ίδιος με τον νουν μου δουλεύω εις τον νόμον του, αλλά με την σάρκα μου εις τον νόμον της αμαρτίας») και ότι με τον ερχομό του Θεανθρώπου ο θάνατος γίνεται ζωή, άρα μέσα από τον θάνατο ο άνθρωπος μαθαίνει την αξία της ζωής.

☐ Ο θάνατος, σαν γεγονός, έγινε η αιτία να δημιουργηθούν χιλιάδες θρύλοι, μύθοι και μυστήρια που έχουν μείνει μέχρι σήμερα σαν κληρονομιά στο DNA όλων μας. Θρησκείες και αιρέσεις δημιουργούν μοιρολατρίες, που ενισχύονται από τους διάφορους αρχαίους μύθους και θρύλους, «πνίγοντας» την κάθε φυλή, την κάθε γενιά με μια «θάλασσα» αγωνίας και φόβου για αυτό το αγκάθι που λέγεται «θάνατος». Ο άνθρωπος άρχισε να ψάχνει εναγωνίως για αξίες, θεμελιώνοντας ήθη και έθιμα που θα τον προστατεύσουν ή θα τον καλύψουν -έστω και προσωρινά- από εκείνο το γεγονός που τρέμει και συνέχεια αποφεύγει να αντικρίσει: το θάνατο.]

Έτσι, έδινε στα αντικείμενα ζωή και πολύ περισσότερο στο νεκρό σώμα, για το οποίο ένιωθε τη βεβαιότητα ότι, μέσα από τις τελετουργίες και τις απαραίτητες διαδικασίες φροντίδας, θα πορευθεί

σε ένα νέο περιβάλλον και δεν θα επιστρέψει πια (Bacque, 2001). Για παράδειγμα «οι θρυμματισμένες κνήμες κάποιων νεκρών της αφρικανικής ηπείρου, καθώς και τα ταφικά αναθήματα θυμίζουν μακάβριο παζάρι με τους νεκρούς, ούτως ώστε αυτοί να μην περάσουν πότε τα σύνορα που τους χωρίζουν από τον κόσμο των ζωντανών» (Thomas, 1982) Επίσης, οι επιμελώς περιποιημένες μούμιες της Αιγύπτου, που τα αρώματα, τα κοσμήματα και τα δώρα εξασφάλιζαν στο νεκρό μια άνετη είσοδο και καλοπέραση στον κόσμο των ψυχών (Bacque 2001, σελ. 20).

Κατά τον 16^ο- 17^ο αιώνα ο θάνατος αντιμετωπίζεται διαφορετικά. Φόβος, ντροπή, απαγόρευση είναι μερικά από τα αισθήματα με τα οποία διακατέχεται ο άνθρωπος, υποτιμώντας συγχρόνως την ιατρική επιστήμη, που από ενδιαφέρον και επιστημονική περιέργεια αναζητούσε να ανακαλύψει φάρμακα για την αντιμετώπιση θανατηφόρων ιών. Όμως οι απαγορεύσεις της Καθολικής εκκλησίας με παπικά διατάγματα κρατούσαν τον κόσμο στο σκοταδισμό. Οι γιατροί που θεραπεύουν και οι γιατροί που χειρουργούν, δεν είχαν το δικαίωμα της εξέτασης πτωμάτων για έρευνα ή για απόδοση αιτίας θανάτου. Το 1543 ο Ανδρέας Βεσάλιος από τις Βρυξέλλες κάνει την πρώτη δημόσια εξέταση νεκρών σωμάτων, προκαλώντας επανάσταση και δίνοντας αυτόματα το εύνασμα να ξεκινήσουν οι μελέτες σε πτώματα κυρίως καταδικασμένων σε θάνατο. Ο Descartes θα υποστηρίξει τον δυϊσμό σώματος -ψυχής και την αντιμετώπιση του σώματος από βιολογική πλευρά και όχι από ιερή (Bacque, 2001).

Με την ραγδαία πρόοδο της ιατρικής, το γεγονός του Θανάτου έχασε εκείνο το πέπλο μυστηρίου και έγινε πιο κατανοητό και προσιτό στη συνείδηση του ανθρώπου. Τον 18^ο- 19^ο αιώνα η ζωή όλο και βελτιώνεται. Αρρώστιες ανίατες και θανατηφόρες θεραπεύονται γρήγορα και δραστικά με την ανακάλυψη διαφόρων φαρμάκων, μεγαλώνοντας το μέσο όρο ζωής του ανθρώπου. Εγχειρήσεις, που μέχρι τότε θεωρούνταν επικίνδυνες, γίνονται με περισσότερη αυτοπεποίθηση και σιγουριά. Και όλα αυτά χάριν της νεκροτομίας που επέτρεψε στον άνθρωπο, παρόλες τις αναστολές και τις θρησκευτικές απαγορεύσεις, να μάθει πολλά για το νεκρό σώμα και ότι η ψυχή είναι ένα ξεχωριστό κομμάτι του σώματος (Basque, 2001).

Σήμερα ο Θάνατος, παρόλη την πρόοδο της επιστήμης, αλλά και του τρόπου σκέψης και αντίληψης, παραμένει ένα θέμα ταμπού για όλους (Κακαβούλης, 1995). Τον φόβο, δεν μπορούμε να τον αποβάλλουμε, γιατί έχοντας κάνει πολλά ανοίγματα προόδου, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι ο Θάνατος δεν μπορεί να εξιλεωθεί. Ό,τι και να κάνουμε, ο Θάνατος υπάρχει, γιατί μόνο έτσι μπορεί να συνεχιστεί η ζωή. Ο άνθρωπος ελπίζει ότι θα βρει το μυστικό της αθανασίας και της μακροβιότητας, πάντα θα νιώθει αδύναμος, απροστάτευτος μπροστά στο αναπόφευκτο του Θανάτου.

Ο Freud υποστήριξε ότι αν ο Θάνατος θεωρηθεί αληθινός, που κανείς δεν μπορεί να αποφύγει, τότε ο σκοπός της ζωής μας είναι ο Θάνατος και όλοι ανεξαρτήτως οδηγούμαστε προς αυτόν (Bowker, 1996). Παρόλα αυτά, οι άνθρωποι φοβούνται να συζητούν για το Θάνατο, χωρίζοντας τον φόβο τους, από την μια, σ' εκείνον το φόβο της

αγωνίας και του πόνου που προκαλεί η παύση της ζωής τους και η αποδέσμευση από το σώμα τους και, από την άλλη, σ' εκείνον τον υποσυνείδητο φόβο που φανερώνεται στα όνειρα τους. Η αδυναμία και η ανικανότητα που προκαλεί ο θάνατος αποτελούν το μέγιστο φόβο (Lendrum & Syme, 1992).

Ο άνθρωπος όσα φάρμακα και αν ανακάλυψε για τη θεραπεία μολυσματικών και συνάμα ολέθριων ασθενειών, όσο και αν αύξησε τον μέσο όρο ζωής του πάνω στην γη, δεν κατάφερε να αποδεχθεί πλήρως την πραγματικότητα ότι όλα είναι μάταια και προσωρινά και ότι ο θάνατος κάποια στιγμή θα έρθει.

2. ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ.

Η μελέτη των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο ξεκίνησε το 1934 με τις μελέτες των Schilder & Wechesler (1996). Ακολούθησαν οι μελέτες του Antony (1941, 1971) και του Nagy (1948), ενώ τις τελευταίες δεκαετίες προστέθηκαν και νέα ερευνητικά δεδομένα (Berlinsky & Biller, 1982).

Συνολικά έχουν καταγραφεί πολλές μελέτες, αλλά η πρόοδος στον τομέα αυτό δεν είναι ικανοποιητική. Και αυτό γιατί υπάρχουν μεθοδολογικά προβλήματα, διαφορετικοί ορισμοί για την έννοια του θανάτου, χωρίς να γίνονται αξιόπιστες μετρήσεις για αυτή τη έννοια (Κονδύλη, 2003).

2.1 Τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο.

Ο θάνατος αποτελεί μια σύνθετη έννοια. Μια αντιληπτή θεώρηση του θανάτου απαιτεί την κατανόηση τεσσάρων εννοιών (Spence & Brent, 1996): αναπόφευκτο, γενικότητα, αιτιότητα, οριστικότητα. Η έννοια «αναπόφευκτο» σημαίνει ότι ο θάνατος είναι τελικά αναπόφευκτος και ότι τα ζωντανά είδη πρέπει τελικά να πεθάνουν. Η έννοια «γενικότητα» σημαίνει ότι ο θάνατος φτάνει σε όλα τα ζωντανά είδη, συμπεριλαμβανομένων των φυτών, των ανθρώπων και άλλων ζώων. Η έννοια «αιτιότητα» παραπέμπει στις ομάδες μηχανισμών που καταλήγουν στο θάνατο (για παράδειγμα ως αρρώστιες, γηρατειά). Η έννοια «οριστικότητα» σημαίνει ότι τα ζωντανά είδη δεν μπορούν φυσικά να επιστρέψουν στη ζωή μετά το θάνατο. Η αντίληψη ότι το σώμα όταν πεθαίνει δεν μπορεί να ξαναγυρίσει στη ζωή, συχνά

αντικρούεται με την πίστη στη μεταθανάτια ύπαρξη. Έρευνες δείχνουν ότι η κατανόηση της έννοιας του θανάτου θεμελιώνεται σταδιακά, ωστόσο, η ακριβής ηλικία κατά την οποία αυτή οικοδομείται ποικίλει στα αποτελέσματα των διαφόρων ερευνών. Γενικά υποστηρίζεται ότι στην ηλικία των 10 ετών τα παιδιά έχουν αναπτύξει μια σταθερή άποψη για την έννοια του θανάτου (Carey, 1985. Lazar & Torney-Purt, 1991. Spence & Brent, 1984, 1992).

Τα παιδιά, πριν από την ηλικία των 2 ετών, δεν έχουν μια ξεκάθαρη αντίληψη για την έννοια του θανάτου, γιατί δεν μπορούν να αντιληφθούν τη μόνιμη και την προσωρινή απώλεια. Μεταξύ των 2 και 4 ετών, τα παιδιά αναπτύσσουν σκέψεις και μιλούν για «ζωντανά» και «νεκρά» πράγματα, χωρίς να κατανοούν σε βάθος το νόημα αυτών των λέξεων.

Η Nagy (1948) αναγνώρισε 3 στάδια σχετικά με την κατανόηση της έννοιας του θανάτου. Στο πρώτο στάδιο ως «ζωή» αναγνωρίζεται η κίνηση. Για παράδειγμα ζωντανά θεωρούνται τα σύννεφα, τα αυτοκίνητα και τα ποτάμια. Ο θάνατος αποτελεί μια προσωρινή κατάσταση και οι νεκροί άνθρωποι πιστεύεται ότι έχουν τις αισθήσεις τους. Στο δεύτερο στάδιο οι απόψεις για τη ζωή και το θάνατο αλλάζουν. Ο θάνατος προσωποποιείται, αλλά η κατάσταση του να είσαι νεκρός κατανοείται τώρα ως κάτι μόνιμο. Αργότερα, τα παιδιά πετυχαίνουν πιο ενήλικες απόψεις για το θάνατο θεωρώντας τον όχι μόνο ως κάτι αμετάκλητο, αλλά επίσης και ως κάτι αναπόφευκτο. Επιπλέον, αρχίζουν να ενδιαφέρονται σχετικά με τη διαδικασία του θανάτου. Μολονότι προηγούμενες έρευνες για τις αντιλήψεις των

παιδιών σχετικά με το θάνατο έδειξαν ότι τον κατανοούν -λίγο πριν την ηλικία των 9 ή 10- υπάρχουν πρόσφατες έρευνες που υποδηλώνουν ότι τα περισσότερα παιδιά ηλικίας 5 ετών έχουν μια αμερόληπτη κατανόηση για την έννοια του θανάτου (Frude, 1991. Lansdown and Benjamin. 1985).

Ο Lonetto (1980) μελέτησε την εξέλιξη των αντιλήψεων των παιδιών σχετικά με το θάνατο. Υποστήριξε ότι τα παιδιά προσχολικής ηλικίας τυπικά πιστεύουν ότι ο θάνατος είναι προσωρινός και ακυρώσιμος. Το δυναμικό πρότυπο της αντίληψης του παιδιού σχετικά με το θάνατο βρίσκει την πηγή του σε μια μαγική οπτική, η οποία τονίζει την εναλλαξιμότητα ζωής και θανάτου. Παιδιά από 3 έως 5 ετών αντιλαμβάνονται το νεκρό ως ζωντανό κάτω από αλλαγμένες συνθήκες (Lonetto, 1980). Ο θυμός που συχνά εμφανίζεται αρκετούς μήνες μετά το θάνατο, είναι η αντίδραση του παιδιού στο γεγονός ότι ο άνθρωπος που πέθανε δεν θα επιστρέψει.

Η μαγική σκέψη και η εγωκεντρικότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας έχουν αντίκτυπο στις απόψεις τους για την αιτιότητα. Γι' αυτό το λόγο το οιδιπόδειο παιδί, το οποίο αισθάνεται μια αμφιταλάντευση έναντι και των δυο γονιών, μπορεί να σκεφθεί, μετά το θάνατο του ενός γονιού, ότι οι τυχαίες, εχθρικές και γεμάτες θυμό σκέψεις του ή της, για τον νεκρό γονιό, προκάλεσαν το θάνατο (Raphael, 1983). Θεραπευτές που εργάστηκαν με παιδιά που πενθούσαν, κατά τη διάρκεια του οιδιπόδειου σταδίου, παρουσίασαν ενδεικτικά την ενοχή για το θάνατο του γονιού του ίδιου φύλου, καθώς και εξαιρέσεις

εξειδανίκευσης σχετικά με το θάνατο γονιού του αντίθετου φύλου (Fenichel, 1953-1954).

Η Malchiodi (2001) αναφέρει ότι το ζήτημα που απασχολεί τους ειδικούς είναι το πόσο βαθιά αντιλαμβάνονται τα παιδιά το θάνατο και την πορεία προς αυτόν. Μερικοί πιστεύουν ότι η πλήρης αντίληψη του θανάτου δεν είναι δυνατή στην πρώιμη παιδική ηλικία, και ειδικά πριν από το στάδιο των τυπικών συλλογισμών (Piaget, 1959). Πιστεύεται ότι πριν την περίοδο αυτή τα παιδιά περνούν από συγκεκριμένα στάδια αναφορικά με το θάνατο και τη πορεία προς αυτόν. Για παράδειγμα, τα παιδιά ηλικίας 3 έως 5 ετών, τα οποία δεν έχουν ακόμη φτάσει στο στάδιο των τυπικών συλλογισμών, δεν μπορούν να κατανοήσουν ότι ο θάνατος είναι οριστικός. Πιστεύουν ότι είναι ένας αποχωρισμός, ο οποίος είναι αντιστρέψιμος. Τα μεγαλύτερα παιδιά ηλικίας 5 έως 9 ετών αντιλαμβάνονται το θάνατο με όρους αιτίου και αιτιατού. Για παράδειγμα, τον βλέπουν σαν το αποτέλεσμα μια κακής πράξης. Από την ηλικία των 9 έως 10 ετών μπορούν να αντιληφθούν ότι ο θάνατος είναι οριστικός και αναπόφευκτος και ότι είναι το αποτέλεσμα μιας αρρώστιας ή σοβαρής λειτουργικής βλάβης του ανθρώπινου οργανισμού (Wass, 1984).

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο θάνατος, ως έννοια, θεμελιώνεται σταδιακά. Τα παιδιά τον αντιλαμβάνονται σαν μια προσωρινή κατάσταση, όπου οι αισθήσεις συνεχίζουν να υπάρχουν και έπειτα συνειδητοποιούν ότι ο θάνατος είναι το τέλος της ζωής. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τον τρόπο, με τον οποίο βιώνουν τα παιδιά την απώλεια σε σχέση με το θάνατο.

2.2 Τα παιδιά βιώνουν το θάνατο.

Παιδιά ηλικίας μέχρι τριών ετών

Τα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν μπορούν να κατανοήσουν την λέξη θάνατος, γιατί αυτό που τους απασχολεί είναι η ύπαρξη των ανθρώπων και η γέννηση. Βέβαια, ο θάνατος παίζει κάποιο ρόλο, αλλά με την έννοια του αποχωρισμού. Νιώθουν ασφάλεια με τη φροντίδα του σημαντικού άλλου, του ενήλικα, μέχρις ότου να μπορέσουν τα ίδια να φροντίσουν τον εαυτό τους. Αντιλαμβάνονται τον θάνατο με την έννοια της απομάκρυνσης, ότι δηλαδή τα άφησαν μόνα τους. Αυτό οδηγεί σε φόβους εγκατάλειψης. Συχνά τα παιδιά βλέπουν την απομάκρυνση των ενηλίκων σαν μια τιμωρία για μια αταξία τους. Για το λόγο αυτό -σε περίπτωση θανάτου- πρέπει να καθησυχάζεται το παιδί ότι, για παράδειγμα, δεν ευθύνεται αυτό για το θάνατο της γιαγιάς.

Ο θάνατος συνδυάζεται με την ακινησία και τα παιδιά συχνά μέσα στο παιχνίδι τους μιμούνται ακριβώς τη στάση του σώματος, θέλοντας να βιώσουν αυτή την πρωτόγνωρη κατάσταση. Αυτό που δεν μπορεί να συνειδητοποιήσει το παιδί αυτής της ηλικίας είναι το οριστικό του θανάτου. Πάντα στο παιχνίδι, όπου παίζει το νεκρό, σηκώνεται και αναρωτιέται «Γιατί η γιαγιά δεν μπορεί;!». Και αυτό γιατί τα παιδιά αυτής της ηλικίας βλέπουν τους ενήλικες ως παντοδύναμους και άρα ικανούς να κάνουν όσα εκείνα δεν μπορούν. Οι ενήλικες έχουν τέτοιες δυνάμεις που συχνά μαγεύουν τα παιδιά, οπότε όταν συμβαίνει κάτι και οι «μεγάλοι» δεν μπορούν να κινηθούν αναρωτιούνται «Που πάνε όλες αυτές οι δυνάμεις μετά το θάνατο;». Αυτή η απώλεια των δυνάμεων

που έρχεται με το θάνατο, προκαλεί στα παιδιά έναν φόβο. Συνειδητοποιούν ότι οι ενήλικες δεν είναι για πάντα παντοδύναμοι και εφόσον κάποια στιγμή χάνουν την δύναμη τους, δεν θα μπορούν να τα καταφέρουν σε όλα. Έτσι, νιώθουν ότι οι γονείς τους δεν είναι σε θέση να τα προστατεύσουν απόλυτα ό,τι και αν τα συμβεί (Baum, 2003).

Παιδιά ηλικίας 4 και 5 ετών

Στην εποχή μας δεν μπορεί ο γονιός να προστατεύσει τα παιδιά από τα τραγικά γεγονότα της ζωής. Συχνά, προσπαθούμε να τα προφυλάξουμε από ψυχολογικά τραύματα, αλλά πάντα ξεχνάμε ότι τα ίδια έχουν έναν δικό τους τρόπο να κατανοούν την απώλεια και το θάνατο, που φαντάζει περίεργος στα μάτια μας. Για παράδειγμα, η απώλεια ενός παιχνιδιού μπορεί να στεναχωρήσει το παιδί τόσο όσο και η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου. Εξετάζουν νεκρά ζώα με περιέργεια, στο παιχνίδι πυροβολούν τους φίλους και τις φίλες τους ή «πεθαίνουν» από βαριά αρρώστια. Όταν θυμώσουν με άλλα παιδιά ή με τους μεγάλους λένε συχνά «Μακάρι να πέθαινες!», θέλοντας να πουν «Θέλω να φύγεις μακριά, για να μη με κάνεις άλλο να θυμώνω» (Baum, 2003).

Τα περισσότερα παιδιά είναι συναισθηματικά δυνατά και ικανά να συλλέξουν πληροφορίες σχετικά με το θάνατο. Η αλήθεια τα βοηθά να κατανοήσουν τι είναι πραγματικό και τι είναι φανταστικό. Και όπως οι ενήλικες, έτσι και αυτά έχουν ανάγκη να εκφράζουν τον πόνο και την θλίψη τους (Baum, 2003).

Συχνά, τα παιδιά δυσκολεύονται να κατανοήσουν και να αποδεχτούν το θάνατο, γιατί δεν καταλαβαίνουν τη διαφορά του προσωρινού από το οριστικό. Δεν μπορούν να συλλάβουν την έννοια ότι κάτι που έχει ζωή σήμερα, κάποτε δεν ήταν εδώ και μετά από καιρό πάλι δεν θα είναι εδώ. Όταν ο θάνατος εξηγείται ως «ύπνος» ή ως «μακρύ ταξίδι», τότε τα παιδιά περιμένουν από το νεκρό να ξυπνήσει ή να επιστρέψει. Συχνά βλέπουν το θάνατο σαν μια ακύρωση, όπως ακριβώς στα κινούμενα σχέδια τα γνωστά «cartoons». Μπορεί να ρωτήσουν «Πότε ο Γιώργος θα γυρίσει πίσω;». Ο ενήλικας τότε πρέπει να εξηγεί συνέχεια ότι «Ο Γιώργος πέθανε. Αυτό σημαίνει ότι δεν θα ζήσει καθόλου στο σπίτι μας. Ποτέ. Αλλά θα τον έχουμε για πάντα στην καρδιά μας και θα τον θυμόμαστε για πάντα» (Baum, 2003).

Επίσης, δεν συνειδητοποιούν ότι ο θάνατος μπορεί να συμβεί στον καθέναν, όπως και σε κάθε ζωντανό όν και κάνουν ερωτήσεις του τύπου: «Τα κορίτσια πεθαίνουν; Τα σκυλιά πεθαίνουν;». Έχουν ανάγκη να μάθουν πως έχουν τα γεγονότα και να μάθουν τι συμβαίνει με το θάνατο και να κατανοήσουν ότι το συμβάν δεν μπορεί να αλλάξει. Η αντίφαση που μπερδεύει τα παιδιά όσον αφορά την τελετουργία της ταφής και την πίστη για τη μεταθανάτια ζωή, πρέπει να ξεκαθαριστεί. Τους λέμε με όλη την ειλικρίνεια ότι το σώμα -για παράδειγμα- της γιαγιάς μπαίνει μέσα στη γη, επιστρέφει σ' αυτήν και αποσυντίθεται και την ίδια στιγμή τους λέμε ότι η γιαγιά πήγε στους ουρανούς, κοντά στον καλό Θεούλη. Θα πρέπει να εξηγήσουμε στα παιδιά τα πάντα και να τα αφήσουμε ελεύθερα να σχηματίσουν μόνο τους μια εικόνα σχετικά με το Βασίλειο των Νεκρών. Τέλος, τα παιδιά πιστεύουν ότι οι σκέψεις τους

ή τα αισθήματα τους μπορούν να έχουν δύναμη πάνω στους άλλους. Το παιδί που ήταν θυμωμένο στη μαμά του πριν εκείνη πεθάνει, νομίζει ότι η συμπεριφορά του προκάλεσε το θάνατο της (Baum, 2003).

Παιδιά ηλικίας 6 και 8 ετών

Τα παιδιά αυτής της ηλικίας γνωρίζουν ότι ο θάνατος είναι μόνιμος, είναι οριστικός και αμετάκλητος και ότι όλα τα ζωντανά πάνω στη γη ζώα, άνθρωποι, φυτά πεθαίνουν. Η σκέψη τους μπορεί και αποδέχεται αφηρημένες έννοιες. Ξεκινούν νέοι φόβοι, γιατί συνειδητοποιούν ότι και η ζωή τους έχει τέλος και δεν είναι αιώνια. Αναπτύσσουν μεγάλο ενδιαφέρον για το θάνατο, για τα συναισθήματα που προκαλεί και συνήθως είναι πολύ περίεργα σχετικά με φυσικές λεπτομέρειες. Θέλουν έμπρακτους τρόπους για να εκφράσουν και να νιώσουν το πένθος. Σε τελετουργίες, όπως η κηδεία, είναι γι' αυτό το λόγο σημαντικό να παρευρίσκονται (Baum, 2003).

Τα παιδιά δέχονται τα πιστεύω των γονιών τους. Η πίστη στη ζωή μετά από θάνατο γενικά ενισχύει τα παιδιά, αν αυτό αποτελεί μέρος των θρησκευτικών τους πιστεύω πριν το θάνατο. Τέλος, από τα δυο φύλα, τα αγόρια είναι εκείνα που συνήθως έχουν τη μεγαλύτερη δυσκολία να μιλούν για το θάνατο και να δείχνουν τα αισθήματά τους (Baum, 2003).

Παιδιά ηλικίας 9 και 12 ετών

Η ψυχολόγος Dr. Marie- Frederique Bacque (2001) αναφέρει ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας εμφανίζουν ανησυχητικά δείγματα

εκλογίκευσης. Για παράδειγμα, μπορεί να σχολιάζουν ότι «Ο άνθρωπος γερνάει και πεθαίνει, αυτός είναι ο κύκλος της ζωής: το σώμα σαπίζει και επιστρέφει στη γη και έπειτα όλα ξαναρχίζουν...». Παρουσιάζουν κάποιες άμυνες απέναντι στο θάνατο. Οι προσπάθειες που κάνουν στο σχολείο, τους επιτρέπουν να «μετουσιώσουν» τις συγκινήσεις τους και να δείχνουν ότι είναι δυνατά. Όμως, εξαιτίας αυτών των προσπαθειών τους, τα παιδιά κινδυνεύουν να θεωρηθούν αναισθητα απέναντι στο θάνατο ενός οικείου ανθρώπου και να απομακρυνθούν από τον ενήλικο πενθώντας, ο οποίος άδικα τα κατηγορεί για υπέρμετρο εγωισμό (Bacque, 2001).

Παιδιά ηλικίας 12 μέχρι εφηβεία

Σ' αυτή την ηλικία ο θάνατος αναγνωρίζεται ως το τελικό και αμετάκλητο βιολογικό γεγονός (www.child.com). Διανύοντας τα παιδιά την εφηβική εγω-κεντρικότητα, έχουν πάντα την αμφιβολία ότι κάποιος δικός τους άνθρωπος πιθανόν να πεθάνει ξαφνικά.

Οι έφηβοι συνεχίζουν να επηρεάζονται από μαγικές σκέψεις και να αισθάνονται ενοχή και ντροπή. Δυσκολεύονται να αντιμετωπίσουν το θάνατο. Όταν έχουν την υποστήριξη ενός ενήλικα, μπορούν να κατανοήσουν το νόημα της ζωής και ειδικότερα της δικής τους. Η δική τους εκδοχή για το θάνατο είναι ολοκληρωμένη και κατανοητή, γιατί οι εφηβικοί στόχοι είναι να κτίσουν μια ταυτότητα για το ποιοι είναι, ποιος είναι ο σκοπός τους και πού ανήκουν.

Οι έφηβοι στοχεύουν στην αποδοχή από την ομάδα και στην ανεξαρτησία από τους γονείς. Υποστηρίζουν τις προσωπικές τους

επιλογές, ενώ απορρίπτουν τις εντολές των γονιών τους (www.child.com). Ως αποτέλεσμα, μπορεί να νιώθουν απομονωμένοι από τους συνομηλίκους τους, γιατί ο «θάνατος» τους έκανε «διαφορετικούς», μπορεί να νιώθουν και να είναι πολύ μόνοι.

Εφηβικές αντιδράσεις στο θάνατο παρουσιάζουν μια διαφορετικότητα. Ενώ μερικοί έφηβοι αντιμετωπίζουν το θάνατο εκδηλώνοντας κατάλληλα συναισθήματα, μιλώντας για την απώλεια και αναλύοντας το πένθος τους, άλλοι μπορεί να φανούν άθικτοι από το γεγονός, υπερβολικά θυμωμένοι ή ασυνήθιστα ήσυχoi (www.child.com). Έχουν ανάγκη από ησυχία, απομόνωση και προσωπική έκφραση συναισθημάτων, όπως θυμό, θλίψη, και φόβο. Επίσης, παρουσιάζουν άρνηση, καθυστερημένες αντιδράσεις, καταπίεση αισθημάτων, κατάθλιψη και στομαχικά συμπτώματα, τα οποία δεν είναι καθόλου σπάνια, όταν ο θάνατος εισβάλλει στη ζωή τους.

Από τα παραπάνω βλέπουμε λοιπόν ότι τα παιδιά θρηνούν. Ο θάνατος ενός αγαπημένου τους προσώπου τα επηρεάζει πάρα πολύ. Δεν θρηνούν με τον δικό μας «ενήλικο» τρόπο, αλλά μ' έναν δικό τους διαφορετικό τρόπο. Κάθε παιδί έχει τον δικό του τρόπο για να θρηνεί, χωρίς βέβαια αυτός να μπορεί να χαρακτηριστεί ως σωστός ή λάθος. Ο θρήνος θεωρείται απόλυτα φυσιολογικός και βοηθά πολύ το παιδί να αποδεχθεί την πραγματικότητα της απώλειας και να προσαρμοστεί σ' αυτήν.

Καθώς τα παιδιά δεν αντέχουν τα οδυνηρά συναισθήματα για μεγάλο χρονικό διάστημα, θρηνούν με «δόσεις». Έτσι, ενώ μπορεί να παίζουν και να γελάνε με τους φίλους τους, ξαφνικά κατεβάζουν το

κεφάλι και κλαίει ή το πρόσωπο τους παίρνει ένα ύφος θλιμμένο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αδιαφορούν ή ότι έχουν ξεπεράσει την θλίψη για το τραγικό γεγονός.

Ο θρήνος δεν έχει καθορισμένο χρονικό τέλος και μπορεί να αναβιώσει σε επόμενα στάδια εξέλιξης του παιδιού.

3. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΟΥΝ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ.

3.1 Ιστορική αναδρομή του παιδικού σχεδίου.

Η έρευνα του παιδικού σχεδίου ξεκινά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, από το 1885 περίπου ως το 1920 άρχισε να εκδηλώνεται ένα ενδιαφέρον για τα παιδικά σχέδια. Αρκετοί ερευνητές προσπάθησαν να συγκεντρώσουν τα σχέδια, να τα περιγράψουν και να τα ταξινομήσουν σε εξελικτικά στάδια. Υποστηρίζουν ότι το παιδικό σχέδιο αποτελεί ένα αντίγραφο της εικόνας που έχει το παιδί μέσα στο μυαλό του, παρουσιάζοντας -με κάποιον τρόπο- τα συναισθήματα και την σκέψη του (Luquet, 1913. Rouma, 1913).

Ο Luquet υποστήριξε ότι το παιδικό σχέδιο στηρίζεται σ' ένα εσωτερικό νοητικό μοντέλο ή μια νοερή εικόνα (που ονόμασε ο Piaget), και ότι αποτελεί μια ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας και κατ' επέκταση ενός αντικειμένου. Διακρίνει εξελικτικά στάδια στις οργανωτικές και γραφικές δεξιότητες, καθώς και στις ρεαλιστικές προθέσεις του παιδιού (Silk & Thomas, 2000). Ειδικότερα, κατά την σχολική ηλικία θεωρείται ότι τα παιδιά διέρχονται εκείνο το στάδιο που στα σχέδιά τους απεικονίζουν αυτό που ξέρουν και όχι αυτό που βλέπουν. Δηλαδή, δεν απεικονίζουν το αντικείμενο αυτό καθ' αυτό, αλλά έτσι όπως το φαντάζονται ή έτσι όπως το έχουν ήδη στο μυαλό τους.

Από το 1940 άρχισε ένα νέο ενδιαφέρον για το παιδικό σχέδιο, με την υπόθεση ότι τα παιδιά απεικονίζουν τα συναισθήματα και τα κίνητρά τους στις ζωγραφιές τους. Έτσι ξεκίνησε η αξιολόγηση των σχεδίων, για τη διάγνωση των προβλημάτων συμπεριφοράς και των

διαταραχών προσωπικότητας, με κύριους εκφραστές τις Machover (1949) και Korritz (1968).

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι η καλλιτεχνική δραστηριότητα μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και την εκπαίδευση των παιδιών. Ο Lowenfeld ήταν σημαντικός υποστηρικτής της καλλιτεχνικής προσέγγισης. Πίστευε ότι «η ατομική αυτοέκφραση στην τέχνη είναι ουσιαστική για την υγιή συναισθηματική και προσωπική ανάπτυξη». Έδωσε έμφαση στην «ενθάρρυνση της ελεύθερης και αυθόρμητης αυτοέκφρασης στη τέχνη και την εκπαίδευση» (Silk & Thomas, 2000, σελ.47).

Ενώ οι προηγούμενες προσεγγίσεις αγνόησαν τις διαδικασίες δομής των σχεδίων, διάφοροι σύγχρονοι μελετητές επικεντρώθηκαν στις γνωστικές πτυχές της σχεδιαστικής διαδικασίας, οι οποίες συντελούν στην τελική μορφή του ολοκληρωμένου σχεδίου (Freeman, 1980. Goodnow, 1977) .

Η αλλαγή της αντιμετώπισης των παιδικών σχεδίων από απλές αποτυπώσεις της σκέψης σε κατασκευές που προκύπτουν από χρήση συγκεκριμένων διαδικασιών, αποτελεί μεγάλη πρόοδο για την μελέτη της «παιδικής τέχνης». «Στην πραγματικότητα είναι τόσο θεμελιώδης αυτή η αλλαγή στην προσέγγιση του παιδικού σχεδίου, ώστε οι συνέπειες της μπορούν να δώσουν στην παιδική τέχνη μια κεντρική θέση στο χώρο της παιδικής γνωστικής ψυχολογίας» (Silk & Thomas, 2000, σελ. 50). Τα παιδιά χρησιμοποιούν διάφορες τεχνικές για να σχεδιάσουν, γεγονός που μας επιτρέπει να αναλύσουμε την παιδική τέχνη και να «προχωρήσουμε στην κατανόηση της ανάπτυξης των

δεξιοτήτων οργάνωσης και προγραμματισμού» (Silk & Thomas, 2000, σελ. 51).

3.2 Το συναισθηματικό περιεχόμενο της ζωγραφικής των παιδιών.

Τα παιδιά, έπειτα από μια απώλεια, όπως αυτή του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου, βιώνουν ένα βαθύ πόνο, έναν εσωτερικό φόβο, μοναξιά και κατάθλιψη. Έχει υποστηριχθεί ότι μέσα από την εσωτερική αυτή αμφιταλάντευση, τα παιδιά χρησιμοποιούν την τέχνη για να εκφράσουν αυτό που αισθάνονται, για να παρουσιάσουν χωρίς λόγια - μιας και τα παιδιά δύσκολα βρίσκουν λέξεις για να μιλήσουν για την απώλεια και τη θλίψη τους- το πένθος τους. Προσπαθούν τα ίδια να βρουν διεξόδους, ώστε να ξεπεράσουν το τραύμα τους, μέσα από τις διάφορες εικαστικές δραστηριότητες και το παιχνίδι. Γιατί η τέχνη πιστεύεται ότι είναι ο «καθρέπτης της ψυχής», ο «καθρέπτης του πόνου» και η διέξοδος της έκφρασης ενός ονείρου, στο οποίο όλοι θα θέλαμε να αλλάξουμε την ζωή μας και να την κάνουμε καλύτερη και πιο ωραία απ' ότι είναι. «Η εικαστική έκφραση θεωρείται ότι αποτελεί μια κατάλληλη μέθοδο στη θεραπεία των ψυχικά τραυματισμένων παιδιών, γιατί τα διευκολύνει να **οπτικοποιήσουν** αυτά που αισθάνονται και σκέφτονται προτού ακόμη αρχίσουν να μιλούν για το τραύμα» (Stronach- Buschel, 1990, στο Malchiodi, 2001, σελ.186). Το κάθε παιδί εκφράζει το ψυχικό του τραύμα με διαφορετικό -αν και υπάρχουν κάποιες ομοιότητες- και μοναδικό τρόπο μέσα στο σχέδιο ή στο παιχνίδι. Για παράδειγμα, άλλα παιδιά, ζώντας ένα τραυματικό γεγονός (κακοποίηση, ατύχημα, θάνατος) μπορεί να αποδώσουν την φρίκη ή τον

φόβο που έζησαν με ή χωρίς λεπτομέρειες. Κάποια άλλα παιδιά μπορεί να μην δείξουν στοιχεία από το συμβάν (Malchiodi, 2001).

Οι διαφορές, που παρουσιάζουν τα παιδιά στην καλλιτεχνική τους δραστηριότητα, ίσως να οφείλονται στο βαθμό υποστήριξης που δέχονται είτε από την οικογένεια και τους φίλους τους είτε από τον θεραπευτή τους, καθώς και στο αίσθημα ασφάλειας και ελευθερίας που μπορεί να νιώθουν, όταν «δημιουργούν». Σύμφωνα με την Malchiodi (2001, σελ. 186-187) το περιεχόμενο, οι λεπτομέρειες και το ύφος της ζωγραφικής μπορεί να επηρεάζονται από αναπτυξιακά δεδομένα (όπως η ηλικία και το επίπεδο ανάπτυξης του νεαρού καλλιτέχνη). Το είδος και η διάρκεια του ψυχικού τραύματος έχουν επίσης αντίκτυπο στην εικαστική έκφραση». Το παιδί, ανάλογα με το τραυματικό γεγονός που έχει βιώσει, δυσκολεύεται να πιάσει το μολύβι ή το κραγιόνι και να ζωγραφίσει μια τραυματική ανάμνηση, επειδή φοβάται, έχει ανάγκη από ασφάλεια, θέλει να κρατήσει την εμπειρία μυστική ή αρνείται την πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, ο τρόπος με τον οποίο κάθε άνθρωπος αντιδρά σε στιγμές κρίσης μπορεί να επηρεάσει το περιεχόμενο της εικαστικής έκφρασης. Για παράδειγμα, μερικά παιδιά επιθυμούν και νιώθουν την ανάγκη να εκφραστούν μέσα από τη ζωγραφική αμέσως μετά την τραυματική τους εμπειρία.

Σε γενικές γραμμές η Malchiodi (2001) υποστηρίζει ότι η εικαστική έκφραση βοηθά το παιδί να βάλει σε σειρά τις σκέψεις του, που αφορούν εκείνο το συμβάν που το συγκλόνησε, καθώς και να ξαναχτίσει τον εαυτό του, ο οποίος μετά από εκείνη την εμπειρία έχασε ή μπέρδεψε την πορεία που είχε ήδη ακολουθήσει. Το οποιοδήποτε

τραυματικό γεγονός κάνει το παιδί να κοιτά τον κόσμο με ένα βλέμμα φόβου, νιώθοντας συγχρόνως ανίκανο να αντικρίσει την αλήθεια, την πραγματικότητα. «Το ψυχικό τραύμα συνιστά τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην περίοδο της σχετικής ασφάλειας και στην περίοδο της οδύνης, του φόβου και του άγχους» (Malchiodi, 2001, σελ.187).

3.3 Παιδικά σχέδια: η πνευματική τους διάσταση.

Τα τελευταία χρόνια υποστηρίζεται όλο και περισσότερο η πνευματική διάσταση των παιδικών σχεδίων. Όταν τα παιδιά βιώνουν ένα τραγικό γεγονός ή ζώντας μια σοβαρή ασθένεια, απεικονίζουν μέσα από την εικαστική έκφραση τη συναισθηματική και γνωστική κατάστασή τους. Ακόμη, μπορούν να παρουσιάσουν το Θεό ή άλλες οντότητες, όπως αγγέλους, θρησκευτικές μορφές, φαντάσματα, υπερφυσικά όντα, εκκλησίες, δίνοντας μια πνευματική διάσταση στα σχέδιά τους (Malchiodi, 2001).

Ο Robert Cole (1990) πραγματοποίησε διάφορες έρευνες, συνεντεύξεις και δραστηριότητες, σχετικά με την «πνευματική ζωή» των παιδιών και μολονότι αμφισβητείται το αν τα παιδιά έχουν εμπειρίες παρόμοιες με εκείνες των ενηλίκων, ο ίδιος υπέδειξε ότι τα παιδιά σκέφτονται και ζουν θέματα, όπως θρησκευτικές δοξασίες και απόψεις για το Θεό, τον παράδεισο, το διάβολο, τους αγγέλους, τα φαντάσματα και τις υπερφυσικές δυνάμεις. Ο Cole ξεκίνησε την έρευνα στην Βοστώνη με παιδιά συνδεδεμένα με αναπνευστήρα και παρά την σοβαρότητα του προβλήματός τους, έβρισκαν νόημα στη ζωή τους, εκφράζοντας πνευματικές πεποιθήσεις μέσω της τέχνης. Το γεγονός

εκείνο έκανε τον Cole να παραδεχτεί ότι οι μικροί ασθενείς είχαν θρησκευτική και πνευματική ζωή, παρόλη την κλινική τους εικόνα και υποστήριξε ότι , «τα παιδιά, όπως ακριβώς και οι ενήλικες, θέτουν πολλά παρόμοια ερωτήματα σχετικά με πνευματικά θέματα» (Malchiodi, 2001, σελ.267).

Η Kübler- Ross (1983) υποστήριξε ότι τα παιδιά ηλικίας 3 και 4 ετών μπορούν να μιλήσουν για το θάνατό τους και συχνά χρησιμοποιούν συμβολισμούς στη ζωγραφική τους για να παρουσιάσουν τις εμπειρίες τους. Επίσης, οι πνευματικές αντιλήψεις των παιδιών μέσα από την τέχνη περιέχουν θρησκευτικά σύμβολα, φαντάσματα, παραστάσεις πνευμάτων και πρόσωπα πεθαμένων, «διατυπωμένα» πάντα μέσα στα πλαίσια της ασφάλειας που ο ίδιος ο θεραπευτής προσφέρει στο παιδί, υποστηρίζοντας το (Malchiodi, 2001).

Αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι προκειμένου τα παιδιά να εκφράσουν πνευματικότητα πρέπει να διανύουν το στάδιο του τυπικού συλλογισμού και της αφηρημένης σκέψης. Άλλοι πάλι λένε ότι τα παιδιά, πολύ νωρίτερα, εκφράζουν γνώμη για το θάνατο σύμφωνα πάντα με τις απόψεις της οικογένειάς τους. Αντίθετα, κάποιοι άλλοι μελετητές δεν συμφωνούν με την πνευματικότητα και έτσι δεν εξετάζουν τα σχέδια των παιδιών από αυτή την σκοπιά (Malchiodi, 2001). Τέλος, «μερικοί νιώθουν άβολα με το θέμα της πνευματικότητας, καθώς δεν έχουν ξεκαθαρίσει τις δικές τους πεποιθήσεις, οπότε πιστεύουν ότι δεν μπορούν ή δεν πρέπει να σχετιστούν μ' αυτό τον τρόπο με τα παιδιά» (Malchiodi, 2001, σελ.268). Όμως, η πνευματική και θρησκευτική αντίληψη των παιδιών φανερώνεται μέσα από τα σχέδιά τους και ο

Θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά θα εξωτερικεύσουν, έστω στο χαρτί, αυτό που πιστεύουν για το θάνατο και το Θεό.

3.4 Πως εκφράζονται τα παιδιά, μέσα από την ζωγραφική, για το θάνατο.

Τα παιδιά, βιώνοντας διάφορες τραυματικές εμπειρίες, όπως ο θάνατος ενός προσφιούς προσώπου, νιώθουν ανίκανα να μιλήσουν, να βρουν λόγια, λέξεις γι' αυτό που αισθάνονται και οι ζωγραφιές τους είναι ο μόνος «τόπος» ανακούφισης, αφού ένα σχέδιο είναι ίσο με χίλιες λέξεις. «Γράφουν» με λίγες γραμμές όλα όσα θέλουν να πουν με λέξεις: τους φόβους τους, τα ερωτήματα τους, τις ανησυχίες τους. Διατυπώνουν απορίες μέσα στα σχέδιά τους για το Θεό, το θάνατο, τους αγγέλους, τον παράδεισο και προσπαθούν να κάνουν μια εξερεύνηση για το θάνατο του αδερφού ή της αδερφής, του γονέα ή άλλου προσώπου (Malchiodi, 2001).

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η έκφραση της πνευματικότητας και της αντίληψης των παιδιών για το θάνατο, κρίνεται σκόπιμο στο σημείο αυτό να παρουσιαστεί ένα παράδειγμα, που η Malchiodi παρουσιάζει στο βιβλίο της, όσον αφορά τα πνευματικά ζητήματα και την έκφραση τους μέσα από τη εικαστική δραστηριότητα. Μιλά για την περίοδο που εργάστηκε ως εικαστική θεραπεύτρια και είχε τη περίπτωση της Σάρα, ενός δεκατριάχρονου κοριτσιού. Είχε χάσει ξαφνικά τον παππού της, στον οποίο είχε φοβερή αδυναμία, με αποτέλεσμα να πέσει σε κατάθλιψη. Ήταν πάρα πολύ δεμένη μαζί του,

γιατί ουσιαστικά εκείνος την είχε μεγαλώσει, μιας και οι γονείς της ήταν πολύ απασχολημένοι με την εργασία τους. Έτσι, εκείνος είχε αναλάβει τον ρόλο «μητέρας - πατέρα» και ο θάνατός του δημιούργησε μια «ρωγμή» στη ζωή της Σάρα.

Λαμβάνοντας μέρος σε κάποιες συνεδρίες η Σάρα ζωγράφισε ένα όνειρο στο οποίο πρωταγωνιστής ήταν ο παππούς της. Μέσα από το σχέδιό της η συγγραφέας είδε τις εντυπώσεις που έχει το κορίτσι για το θάνατο και τη ζωή μετά από αυτόν. Έδειξε τους δυνατούς δεσμούς που την έδεναν με τον παππού της, τα αισθήματα της για το τέλος μιας σχέσης πλούσιας σε μεταφορές -όπως το χαρακτηρίζει η συγγραφέας- που δεν μπορούν να ειπωθούν με λόγια. Τα λόγια και οι λέξεις είναι περιττά μπροστά σε μια ζωγραφιά ενός παιδιού, το οποίο δυσκολεύεται να εκφράσει τον πόνο που αισθάνεται.

Εκτός από το περιεχόμενο και την σύνθεση των παιδικών σχεδίων, τα παιδιά εκφράζουν τις πνευματικές και θρησκευτικές απόψεις τους. Η αναπαράσταση ενός νεκρού συγγενή με την μορφή αγγέλου είναι συχνή σε ζωγραφιές στις οποίες παρουσιάζονται θρησκευτικές πρακτικές. Μικρά παιδιά φοβούνται ότι το φάντασμα του πεθαμένου θα επιστρέψει ή θα εμφανιστεί στο δωμάτιο και αυτό το ζωγραφίζουν στο χαρτί. Για παράδειγμα, ένα αγόρι 4 ετών ανησυχούσε, γιατί είχε ευχηθεί να πεθάνει ο μικρότερος αδερφός του. Όταν ο αδελφός του πέθανε, τότε το αγόρι ένιωσε ενοχές και φόβο. Τα παιδιά μερικές φορές πιστεύουν ότι όταν εύχονται να συμβεί κάτι κακό σε έναν δικό τους και αυτό γίνεται ως «δια μαγείας», νιώθουν ενοχές. Συνήθως στις ζωγραφιές τους οι φόβοι και οι ενοχές τους εμφανίζονται με την

μορφή φαντασμάτων ή δαιμόνων και μπορούν να αναγνωριστούν και να αντιμετωπιστούν.

Τέλος, μέσα από τις ζωγραφιές διατυπώνονται ερωτήματα για το πού πηγαίνουν οι νεκροί ή πώς είναι μετά το θάνατό τους (ποιά η μορφή τους). Η Malchiodi μιλά για ένα κορίτσι μιας οικογένειας Μορμόνων, το οποίο σχεδίασε το νεκρό πατέρα της με τον ίδιο τρόπο που ζωγράφισε και τα άλλα μέλη της οικογένειας του. Και σχολιάζει ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, με τις οποίες ανατράφηκε, της έτρεφαν την ελπίδα ότι θα έβλεπε τον μπαμπά της ξανά, όπως τον θυμόταν. Ένα αγόρι, που έχασε τον αδερφό του, χρησιμοποίησε το μαύρο χρώμα για να δείξει ότι το ανθρωπάκι που σχεδίασε είναι ο πεθαμένος συγγενής, εκφράζοντας απορίες αν ο αδερφός του είναι άγγελος με φτερά στον παράδεισο. Και συνεχίζει η Malchiodi λέγοντας ότι τα παιδιά, όταν πενθούν, δεν ζητούν ποτέ βοήθεια με τα λόγια, αλλά προσπαθούν μέσα από την εικαστική δραστηριότητα να εκφράσουν τον φόβο, την ανησυχία και το αδιέξοδό τους.

Τα παιδιά υποβάλλουν ερωτήματα, όπως «Πού θα πάω εγώ ή οι άλλοι άνθρωποι όταν πεθάνουμε; Μπορεί η μητέρα μου, που έχει πεθάνει, να με δει από τον παράδεισο; Επιστρέφουν οι νεκροί;» και ο θεραπευτής πρέπει να τα βοηθήσει να βρουν μόνα τους τις απαντήσεις, που συμφωνούν με το δικό τους πολιτισμό και τις οικογενειακές πεποιθήσεις. Τα παιδιά εκφράζουν μια πνευματική διάσταση στα σχέδια τους και είναι σεβαστό, μιας και έχοντας βιώσει μια εμπειρία θανάτου προσπαθούν να δώσουν εξηγήσεις στον εαυτό τους και να στηριχθούν σε προσωπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις για να κατανοήσουν σε

βάθος το γεγονός του θανάτου και της απώλειας. Και η ζωγραφική είναι ένα βοηθητικό μέσο, με το οποίο ο θάνατος γίνεται έμμεσα κατανοητός.

Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΑ

4. Η παρούσα έρευνα.

Όπως έχει γίνει κατανοητό από το προηγούμενο κεφάλαιο, λίγες έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί για τις αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με το θάνατο. Από την άλλη, παρατηρήθηκε ότι τα παιδιά, βιώνοντας ένα γεγονός, όπως ο θάνατος, δυσκολεύονται να μιλήσουν για τα συναισθήματά τους. Προτιμούν τη ζωγραφική σαν μέσο επικοινωνίας, με το οποίο μπορούν να εκφράσουν, αλλά και συγχρόνως να κατανοήσουν το θάνατο και την απώλεια.

Ο λόγος, για τον οποίο πραγματοποιήσαμε αυτή την έρευνα, είναι να διερευνήσουμε την αντίληψη των παιδιών με ή χωρίς εμπειρία θανάτου σχετικά με γεγονός του θανάτου. Στόχος μας είναι να βρούμε τις, σχετικές με το θάνατο, απόψεις και πεποιθήσεις των παιδιών σχολικής ηλικίας, μέσω του σχεδίου, δηλαδή της εικαστικής δραστηριότητας, και να τις συγκρίνουμε - αν αυτό είναι εφικτό - με τις αντιλήψεις που εκφράζονται μέσω ενός ερωτηματολογίου, κατάλληλα διαμορφωμένο γι' αυτή την έρευνα.

Αρχικά, υποθέσαμε ότι τα παιδιά, χωρίς εμπειρία θανάτου, έχουν μια γενική αντίληψη για την έννοια του θανάτου, σε αντίθεση με τα παιδιά, που έχουν ήδη βιώσει το θάνατο μέσα στην οικογένεια. Αυτά τα παιδιά θεωρούμε ότι με την πάροδο του χρόνου και με την υποστήριξη, καθώς και με την εξήγηση των γονιών τους, έχουν ήδη φτιάξει μια ολοκληρωμένη -είτε σωστή είτε λανθασμένη- εικόνα για το θάνατο. Πάντως αυτό που αναμένουμε είναι ότι ανάμεσα στις δυο ομάδες παιδιών, η ομάδα με την εμπειρία του θανάτου είναι σαφώς πιο

ώριμη στη σκέψη και πιο σκληρή με την πραγματικότητα. Τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει το θάνατο, υποθέτουμε ότι έχουν μια πιο «ρομαντική», ανώριμη ή μη - ολοκληρωμένη ιδέα του θανάτου.

5 Μέθοδος

5.1 Το δείγμα της έρευνας.

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 28 παιδιά (16 κορίτσια και 12 αγόρια), σχολικής ηλικίας (Τρίτης, Τετάρτης, Πέμπτης και Έκτης δημοτικού), που φοιτούν σε Δημοτικά σχολεία του Βόλου. 14 παιδιά αποτέλεσαν την πειραματική ομάδα -δηλαδή την ομάδα που βίωσε το θάνατο στην οικογένεια τον τελευταίο χρόνο- και 14 παιδιά την ομάδα ελέγχου (που δεν έχουν βιώσει το θάνατο). Οι 2 ομάδες ήταν εξισωμένες ως προς την ηλικία και το φύλο. Ο μέσος όρος ηλικίας ήταν 10,3.

Πρώτα επιλέχθηκαν τα παιδιά που βίωσαν θάνατο και στη συνέχεια οι συμμαθητές τους, που κάθονται δίπλα τους στο θρανίο, με σκοπό να ερευνηθούν πιθανές διαφορές μεταξύ τους όσον αφορά την αντίληψή τους για το θάνατο.

5.2 Έργα

5.2.1 Σχέδιο

Αρχικά δόθηκε στα παιδιά ένα φύλλο Α4, 5 μαρκαδόροι λεπτοί (κόκκινο, πράσινο, μπλε, μαύρο, κίτρινο), ένα μολύβι και μία γομολάστιχα και έπειτα η εντολή «Ζωγράφισέ μου τι σου έρχεται στο μυαλό, όταν ακούς την λέξη πεθαίνω».

5.2.2 Το ερωτηματολόγιο.

Δόθηκε το ερωτηματολόγιο της Sara Smilansky (1987, Questionnaire for examination of Human and Animal Death) όπως μεταφράστηκε από την Μαρτίκα (2000) και διαμορφώθηκε από την Κονδύλη (2002) με σκοπό την έρευνα της αντίληψης των παιδιών ηλικίας 4-12 για το θάνατο.

Το ερωτηματολόγιο αυτό περιέχει ερωτήσεις σχετικά με τον θάνατο του ανθρώπου. Αποτελείται από 11 ερωτήσεις που αποσκοπούν στη διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο και αναλύονται σε πέντε έννοιες που συγκροτούν την έννοια του θανάτου: μη-ανατροπή, οριστικότητα, αιτιότητα, αναπόφευκτο και γήρας.

Οι απαντήσεις των παιδιών μαγνητοφωνήθηκαν, για να καταγραφούν όλες οι σκέψεις και ιδέες τους και βαθμολογήθηκαν με 0 - 3 βαθμούς για κάθε μια έννοια από τις επιμέρους έννοιες του θανάτου, όπως προτείνει η Κονδύλη (2002). Η συνολική βαθμολογία κάθε παιδιού μπορεί να είναι από 0 - 15 βαθμούς. Αναλυτικότερα παρουσιάζεται η βαθμολογία στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 1

Βαθμολογία για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου.

Έννοιες	Πιθανή Βαθμολογία
1) Αιτιότητα	0 - 3
2) Γήρας	0 - 3
3) Μη - ανατροπή	0 - 3
4) Οριστικότητα	0 - 3
5) Αναπόφευκτο	0 - 3
Συνολική Βαθμολογία	0 - 15

5.3 Η διαδικασία της έρευνας.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 2004. Αρχικά επισκέφτηκα το σχολείο και πήρα την άδεια για να πραγματοποιήσω την έρευνα μέσα στο χώρο από τον διευθυντή και από τις δασκάλες των τάξεων. Ενημέρωσα τους εκπαιδευτικούς για τον σκοπό της έρευνας και τους παρουσίασα το ερωτηματολόγιο. Ζήτησα πληροφορίες για το αν υπήρχαν παιδιά με εμπειρία θανάτου μέσα στις τάξεις του.

Για την συλλογή δεδομένων, ζητήθηκε, αρχικά, από τα παιδιά να σχεδιάσουν αυτό που πιστεύουν για το θάνατο και, έπειτα, χρησιμοποιήθηκε η δομημένη συνέντευξη στηριζόμενη στο ερωτηματολόγιο που υπάρχει στο παράρτημα. Η κάθε συνέντευξη διαρκούσε περίπου 15 λεπτά μαζί με το σχέδιο. Κατέγραφα κάθε απάντηση έτσι όπως ειπώθηκε από τα παιδιά.

6 Αποτελέσματα.

Αρχικά θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα που αφορούν τις αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με το θάνατο, έτσι όπως προέκυψαν από τις απαντήσεις τους στο ερωτηματολόγιο της Smilansky.

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα σχέδια των παιδιών, τα οποία θα αναλυθούν ποιοτικά και τέλος, θα γίνει μια σύγκριση όλων των σχεδίων μεταξύ των δύο ομάδων (της πειραματικής ομάδας και της ομάδας ελέγχου).

6.1 Αντιλήψεις των παιδιών.

Πίνακας 1. Τι σημαίνει «πεθαίνω»:

Απάντηση	Πεθαίνω		Γερνάω		Δε ξαναζώ		Βιολογικό γεγονός		Πηγαίνει στον ουρανό		Δεν ξέρω		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Πειραματική ομάδα	4	14,2			7	25	2	7,1	1	3,5			14	50
Ομάδα ελέγχου	4	14,2	5	17,8	1	3,5			4	14,2			14	50

Η ανάλυση των απαντήσεων έδειξε ότι τα παιδιά της πειραματικής ομάδας (με εμπειρία θανάτου) σε ποσοστό 25% πιστεύουν ότι «πεθαίνω» σημαίνει «δεν ξαναζώ». Αντίθετα, μόνο το 3,5% της ομάδας ελέγχου δίνει παρόμοια απάντηση. Ενώ το 17,8% της ίδιας ομάδας θεωρεί ότι «πεθαίνω» σημαίνει «γερνάω», το οποίο δεν υποστηρίζουν τα παιδιά της πειραματικής.

Πίνακας 2. Από τι πεθαίνουν οι άνθρωποι;

Απάντηση	Μόνο γηρατειά		Μόνο ατύχημα		Μόνο ασθένεια		Γηρατ ειά & άλλη αιτία		Δεν ξέρω		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Πειραματική ομάδα	1	3,5	2	7,1	10	35,7			1	3,5	14	50
Ομάδα ελέγχου	1	3,5	2	7,1	10	35,7			1	3,5	14	50

Στο συγκεκριμένο ερώτημα είναι αξιοσημείωτο ότι και οι δυο ομάδες (πειραματική και ελέγχου) πιστεύουν εξίσου (σε ποσοστό 35,7%) ότι οι άνθρωποι πεθαίνουν μόνο από ασθένεια, γεγονός που δείχνει ότι τα παιδιά γνωρίζουν από τι πεθαίνουν στην εποχή μας οι άνθρωποι και το δηλώνουν κατά μεγάλη πλειοψηφία.

Πίνακας 3. Γερνάνε όλοι οι άνθρωποι;

Απάντηση	Όλοι		Όλοι εκτός απ' τα παιδιά		Όχι όλοι		Δεν ξέρω		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Πειραματική ομάδα	9	32,1			5	17,8			14	50
Ομάδα ελέγχου	8	28,5			6	21,4			14	50

Στο ερώτημα «Γερνάνε όλοι οι άνθρωποι;» δεν εμφανίζεται μεγάλη διαφορά μεταξύ των απαντήσεων των παιδιών, καθώς και μεταξύ των ομάδων. Δηλαδή, η πλειοψηφία των παιδιών (32,1% της πειραματικής ομάδα και 28,5% της ομάδας ελέγχου) δηλώνει ότι όλοι οι άνθρωποι γερνάνε. Όμως, ένα αξιοσημείωτο ποσοστό παιδιών (17,8% της πειραματικής ομάδας και 21,4% της ομάδας ελέγχου) δηλώνει ότι δεν γερνάνε όλοι οι άνθρωποι.

Πίνακας 4. Τι συμβαίνει σε έναν άνθρωπο, όταν πεθαίνει; Μπορεί ένας άνθρωπος να ξαναζωντανέψει;

Απάντηση	Ο θάνατος είναι αναστρέψιμος		Ο θάνατος δεν είναι αναστρέψιμος		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
Πειραματική ομάδα	2	7,1	12	42,8	14	50
Ομάδα ελέγχου	5	17,8	9	32,1	14	50

Η ανάλυση των απαντήσεων έδειξε ότι το 42,8% των παιδιών της πειραματικής ομάδας και το 32,1% της ομάδας ελέγχου θεωρεί ότι ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι τα παιδιά και της μιας και της άλλης ομάδας (η οποία δεν έχει γνωρίσει τον θάνατο και υποθέσαμε ότι δεν έχει ώριμη αντίληψη σχετικά με αυτό το γεγονός) έχουν πλήρη επίγνωση ότι αυτό συμβαίνει με το θάνατο και ότι κανείς νεκρός άνθρωπος δεν μπορεί να ξαναζωντανέψει. Ωστόσο η

πειραματική έχει υψηλότερο ποσοστό και γνωρίζει καλύτερα ότι ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος.

Πίνακας 5. Γνωρίζει ένας άνθρωπος ότι έχει πεθάνει;

Σύνολο	Έχει επίγνωση του θανάτου		Δεν έχει επίγνωση του θανάτου	
	N	%	N	%
Πειραματική	6	21,4	8	28,5
Ελέγχου	10	35,7	4	14,2

Οι διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων δείχνουν ότι το 35,7% της ομάδας ελέγχου θεωρεί ότι ένας νεκρός άνθρωπος έχει επίγνωση του θανάτου, ενώ το 14,2% της ίδιας ομάδας πιστεύει το αντίθετο. Σε αντίθεση με το 21,4% της πειραματικής που υποστηρίζει ότι ένας νεκρός άνθρωπος έχει επίγνωση της κατάστασης του και με το 28,5% της ίδιας ομάδας να απαντά το αντίθετο.

Πίνακας 6. Πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι;

Απάντηση	Ναι		Όχι		Δεν ξέρω		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Πειραματική ομάδα	14	50					14	50
Ομάδα ελέγχου	14	50					14	50

Τα παιδιά και των δυο ομάδων (50 % η πειραματική ομάδα και 50% η ομάδα ελέγχου) υποστηρίζουν ότι όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν.

6.2 Σχέδια παιδιών χωρίς εμπειρία θανάτου.

Σχέδιο 1 «Δυο άνθρωποι κρίνονται σε δυο διαφορετικούς κόσμους.»

Η Δήμητρα Ελένη στην αρχή δυσκολεύτηκε να σχεδιάσει κάτι, ακούγοντας την λέξη «πεθαίνω». Δεν έχει βιώσει τραγικό γεγονός στην οικογένεια της και της ήταν πολύπλοκο να κάνει μια σκηνή με «θάνατο».

Όταν άκουσε την εντολή άνοιξε διάπλατα τα μάτια με έκπληξη και είπε «Μα τι να φτιάξω; Δεν μου έρχεται τίποτα στο μυαλό...». Τελικά άρχισε να ζωγραφίζει, ενώ συγχρόνως σχολίαζε αυτό που έκανε... «Κοίτα...Εδώ το μαύρο είναι το κενό και εδώ δυο άνθρωποι που στη ζωή έκαναν πολλά και τώρα αποφάσισε ο Θεός να τους πάρει από αυτό τον κόσμο και να τους πάει στον ουρανό. Κοίτα...αυτός ήταν πολύ καλός στη ζωή του και ανταμείβεται...Γίνεται άγγελος και πάει στον Παράδεισο, ενώ ο άλλος έκανε πράγματα όχι και πολύ καλά και καταλαβαίνεις που πάει...Ε...Στην Κόλαση. Νομίζω ότι η ζωή είναι ένα κριτήριο, όπου πρέπει να είμαστε σωστοί, αλλά αν κάνουμε στραβά πράγματα καταλήγουμε να καούμε στην κόλαση».

Τα χρώματα που χρησιμοποίησε για το σχέδιο της είναι έτσι επιλεγμένα ώστε να υποδηλώνουν ακριβώς ότι η ζωή στον παράδεισο είναι χαρούμενη, ζωγραφίζοντάς την με ζεστά χρώματα (πράσινο, κίτρινο, κόκκινο). Αντίθετα, για την κόλαση έχει χρησιμοποιήσει χρώματα σκοτεινά (μπλε σκούρο, κόκκινο, μαύρο), που δείχνουν λύπη, απομόνωση και απογοήτευση για εκείνον που οδεύει προς αυτήν.

Στο τέλος, αφού τελείωσε το σχέδιό της, είπε: «Είναι η πρώτη φορά που μου κάνουν ερωτήσεις για το θάνατο. Πραγματικά δεν το περίμενα. Ήταν ενδιαφέρον».

Σχέδιο 2 «Ένας άντρας τρυπημένος από σφαίρες»

Ο Παναγιώτης συνδέει το θάνατο με τον πόλεμο, μιας και οι μοναδικές εικόνες που έχει για το συγκεκριμένο γεγονός είναι παρμένες από την τηλεόραση. Ο ίδιος δεν έχει βιώσει απώλεια στην οικογένεια του, όμως ξέρει πολλά γύρω από την έννοια του τέλους μιας ζωής. Ξεκινώντας, λοιπόν, να σχεδιάζει αυτό που του έρχεται στο μυαλό με την λέξη «πεθαίνω», «είναι πόλεμος...Θα κάνω έναν άνθρωπο

που τον τρυπάνε πολλές σφαίρες». Πήρε το μολύβι και με μεγάλη ευκολία χωρίς καν να σβήσει ούτε μια γραμμή έφτιαξε έναν όρθιο άνδρα νεκρό, παγωμένο, σε στάση «εσταυρωμένου» με το αίμα του να τρέχει. Κάνοντας δυο πληγές σε δυο σημεία και ακόμη μια στο πόδι, θέλει να μας πει ότι ο πόλεμος πραγματικά είναι ένα γεγονός τρομερό που τον φοβίζει και συνάμα μας δείχνει ότι ο θάνατος είναι παρόν «γιατί θα φθάσουμε σ' αυτό το σημείο όλοι μας» λέει τελειώνοντας την τραγική φιγούρα του.

Σχέδιο 3 «Μια γυναίκα μέσα στον τάφο».

Η Μελίνα χαμογέλασε δειλά ακούγοντας την εντολή, αλλά με προθυμία πήρε το μολύβι και με αυτοσυγκέντρωση έφτιαξε έναν άνθρωπο ακίνητο, παγωμένο, ανέκφραστο, χωρίς κανένα δείγμα ζωής επάνω του, με μόνο στοιχείο τα ανοιχτά του μάτια. Το ίδιο το κορίτσι ανέφερε ότι μένει στις εικόνες του θανάτου που η τηλεόραση της παρουσιάζει, μιας και δεν έχει βιώσει απώλεια στην οικογένειά της ή στο συγγενικό περιβάλλον. Και έτσι τελειώνει το σχέδιό της.

Σχέδιο 4 «Μαμά και γιος κλαίνε για τον μπαμπά που πέθανε».

Ο Κωνσταντίνος έφτιαξε τις φιγούρες του να τείνουν το χέρι τους προς τα πάνω σα να θέλουν να πιάσουν τον αγαπημένο τους άνθρωπο που έφυγε. Δάκρυα στα μάτια τις κάνουν θλιμμένες, ενώ η φιγούρα του νεκρού, η οποία βρίσκεται ψηλά δεξιά στην άκρη του χαρτιού έχει μια έκφραση χαράς και αισιοδοξίας στο πρόσωπο του.

Το παιδί επέλεξε να κάνει το νεκρό με χρώμα ενώ τις φιγούρες στο κάτω μέρος του χαρτιού πρώτα τις έκανε με μολύβι και έπειτα τις γέμισε με χρώμα. Προφανώς για τον άνθρωπο που κατευθύνεται προς τον ουρανό είναι πιο σίγουρος και τον τοποθετεί αμέσως και χωρίς δισταγμό ψηλά στα σύννεφα, ενώ, αντίθετα με τις άλλες δυο φιγούρες δεν ήξερε ακριβώς που να τις εντάξει, καθώς και πως να κατασκευάσει το όλο σκηνικό. «Η λέξη πεθαίνω μου θυμίζει την μέρα που πέθανε ο μπαμπάς ενός φίλου μου. Ο φίλος μου ακόμη πονά» είπε τελειώνοντας την ζωγραφιά του και πριν φύγει, κάνει ένα σχόλιο ότι «Όλοι θα πεθάνουμε για να γεννηθούν άλλοι άνθρωποι, έτσι πάει το πράγμα».

Σχέδιο 5 «Δυο χέρια -του Θεού και του Διαβόλου- μαλώνουν για το ποιος θα βοηθήσει τον άνθρωπο».

Ο Προκόπης είναι το μόνο παιδί από τα υπόλοιπα που δυσκολεύτηκε πάρα πολύ στο να φτιάξει αυτό που σκέφτεται με την λέξη «πεθαίνω». Ο καθορισμένος χρόνος που είχα υπολογίσει για εκείνον είχε ήδη εξαντληθεί. Πραγματικά δεν ήξερε τι να κάνει. «Τι να κάνω; Δεν ξέρω. Ό,τι και να κάνω χαζό θα είναι. Δεν ξέρω να ζωγραφίζω. Ζωγραφίζω άσχημα» ήταν τα πρώτα του σχόλια. Του εξήγησα ότι δεν κρίνουμε σχέδια, αλλά προσπαθούμε να μάθουμε τι σκέφτεται, όταν ακούει την συγκεκριμένη λέξη και απαντά «Σκέφτομαι τον Θεό και τον Διάβολο». Τον ενθάρρυνα να κάνει πράξη την πρώτη του σκέψη και με δισταγμό πήρε το μολύβι και γελώντας από αμηχανία έφτιαξε πρώτα την φιγούρα αριστερά κάτω και λέει «Μα τι κάνω; Τι είναι αυτό; Τι έφτιαξα; Θα το αφήσω όμως γιατί μάλλον μοιάζει με άνθρωπο» και συνεχίζει, δημιουργώντας τέσσερα αφηρημένα σχέδια που τα ονόμασε στο τέλος. Είπε συγκεκριμένα «Ο κεραυνός είναι η βοήθεια που στέλνει το χέρι του Θεού στον άνθρωπο... Όμως το χέρι του Διαβόλου θέλει να την πάρει. Μάλλον μαλώνουν για το ποιος θα βοηθήσει τον άνθρωπο που φωνάζει και ζητά κάτι να γίνει» και αφήνει το μολύβι τελειώνοντας το έργο του.

Σχέδιο 6 «Μια γυναίκα με μαύρα δίπλα στο τάφο».

Η Λαμπρινή δεν δυσκολεύτηκε καθόλου να βρει κάτι για να ζωγραφίσει. Χρησιμοποίησε μολύβι και μαύρο μαρκαδόρο για να τονίσει ότι η γυναίκα δεν είναι απλά μια επισκέπτρια στο τάφο, αλλά είναι εκείνη που κλαίει, θλίβεται για τον αγαπημένο συγγενή που έφυγε από την ζωή. Το σχέδιό της έχει λεπτομέρειες όσον αφορά το μνήμα (σταυρός στο κέντρο, τα λουλούδια κοντά στην πλάκα με το όνομα και την φωτογραφία του νεκρού) που ίσως δείχνει ότι έχει επισκεφθεί το συγκεκριμένο χώρο και έχει ζήσει από κοντά κάποιο παρόμοιο γεγονός.

Σχέδιο 7 «Μια γυναίκα πέθανε και ο άντρας της κλαίει».

Η Δήμητρα, χωρίς πολλές αναστολές, άρχισε αμέσως να σχεδιάζει την πρώτη της σκέψη για την λέξη «πεθαίνω». Με το μολύβι έφτιαξε μια σκηνή θλίψης, όπου είναι μια γυναίκα μόνη, πεθαμένη, κρύα, άψυχη πάνω σε ένα κρεβάτι και ο άντρας της στην άκρη με δάκρυα στα

μάτια να την κοιτά όλο πόνο και απογοήτευση. Δεν σχολίασε πολύ το σχέδιό της, δεν χρησιμοποίησε καθόλου χρώμα και δεν είχε δυσκολία στο να συνθέσει μια εικόνα πένθους.

Σχέδιο 8 «Ένας νεκρός με αίματα και ο διάολος να τον παίρνει»

Ο Αλέξανδρος αν και πρόθυμος στην αρχή να απαντήσει σε όλες τις ερωτήσεις σχετικά με το θάνατο, όταν έπρεπε να σχεδιάσει αυτό που του έρχεται στο μυαλό ακούγοντας την λέξη «πεθαίνω», δεν ήθελε καθόλου «Δεν θέλω να ζωγραφίσω κάτι. Δεν μου έρχεται τίποτα. Θα κάνω κάτι χαζό. Δεν ήξερα ότι έπρεπε να ζωγραφίσω κάτι». Αφού συζητήσαμε λίγο και αφού ενθαρρύνθηκε να κάνει ό,τι θέλει, πήρε το μολύβι και τον κόκκινο μαρκαδόρο και έφτιαξε μια σκηνή θανάτου. «Ένας νεκρός πάνω στο κρεβάτι, τρέχει το αίμα του και ο διάολος τρέχει να τον πάρει» σχολίαζε συγχρόνως. Το κόκκινο είναι τόσο αληθοφανές τοποθετημένο που μας δίνει την αίσθηση ότι ρέει κανονικά.

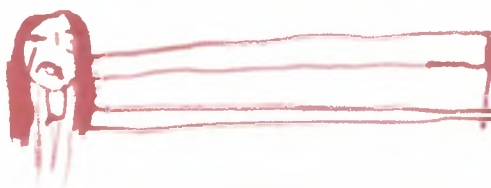
Σχέδιο 9 «Αντίστροφη μέτρηση του χρόνου ζωής».

Ο Οδυσσέας χρησιμοποίησε σκούρα χρώματα και σχεδίασε μια σκηνή μπερδεμένη, που όμως δίνει κάποια στοιχεία για θάνατο. Δυο νεκροκεφαλές στις δυο πλευρές του χαρτιού, μια έγκυος γυναίκα στο κέντρο νεκρή και στο κάτω μέρος της σελίδας σε πλαίσιο έχει γράψει την αντίστροφη μέτρηση με αριθμούς. Προφανώς θέλει να μας δείξει πόσο χρόνο κάνει να φύγει μια ζωή, δηλαδή πόσο χρόνο κάνει να πεθάνει ένας άνθρωπος. Ξεκινώντας από το 10 έως το 0 όλα αλλάζουν. Ένα μαύρο κενό εμφανίζεται και η ζωή συνεχίζεται, όμως σε μια άλλη διάσταση.

Σχέδιο 10 «Πέθανε ξαφνικά το πρωί».

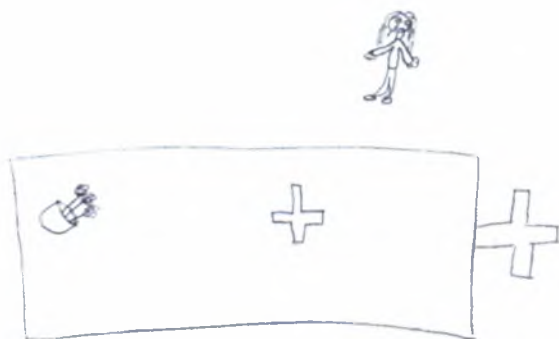
Η Ειρήνη πρόθυμη πήρε πρώτα το μολύβι και σχεδίασε την σκηνή, κάνοντας, έναν άνθρωπο πάνω σε ένα κρεβάτι. Έπειτα πήρε τα χρώματα λέγοντας «Θα το χρωματίσω με κόκκινο, κίτρινο και πράσινο» και την ρώτησα γιατί αυτά τα χρώματα και απαντά «Βασικά έπεσε το βράδυ να κοιμηθεί, μια χαρά.... Ήταν πολύ χαρούμενος και το πρωί πέθανε ξαφνικά...Δεν το περίμενε. Ήταν ευτυχισμένος αλλά πέθανε..... Θα κάνω όμως το κρεβάτι σε μαύρο χρώμα, γιατί είναι ο θάνατος». Άρχισε να φτιάχνει την φιγούρα και είπε, τελειώνοντας: «Ο καημένος.... Δεν το περίμενε. Κοίτα το πρόσωπο του. Είναι στεναχωρημένος που πέθανε. Αλλά έτσι είναι ο Θεός μας παίρνει όποτε θέλει».

Σχέδιο 11 «Ένα κορίτσι με αίματα πεθαίνει από καρδιά».

Η Μαρία, όταν ακούει την εντολή, χωρίς πολύ σκέψη παίρνει το κόκκινο χρώμα και αρχίζει να σχεδιάζει αυτό που έχει στο μυαλό της. Συγχρόνως σχολιάζει αυτό που κάνει «Εδώ είναι κοριτσάκι στο νοσοκομείο. Έχει καρδιά αλλά οι γιατροί δεν μπορούν να την σώσουν και εκείνη πεθαίνει από καρδιά... Βασικά τρέχει πολύ αίμα... Κοίτα πως τρέχει. Είναι τρομερό.» λέει και συνεχίζει «Τελικά μπορείς να πεθάνεις όταν χάνεις πολύ αίμα». Την ρωτώ γιατί επέλεξε το κόκκινο και απαντά «Το κόκκινο είναι το χρώμα του αίματος... Το κοριτσάκι έχει καρδιά...

Τρέχει αίμα... Ε... Διάλεξα το κόκκινο γι' αυτό το λόγο» και τελείωσε απότομα το σχέδιό της, λέγοντας ότι δεν έχει κάτι άλλο να φτιάξει.

Σχέδιο 12 «Μια γυναίκα κλαίει δίπλα στον τάφο».

Η Κατερίνα αυθόρμητα πήρε το μολύβι και αμέσως σχεδίασε έναν τάφο, με λουλούδια και έναν σταυρό στην άκρη, καθώς και μια γυναίκα να κλαίει δίπλα ονομάζοντάς το «Μια γυναίκα κλαίει δίπλα στον αγαπημένο της». Δεν έκανε σχόλια για το σχέδιό της και κατά την διάρκεια της σχεδιαστικής διαδικασίας δεν έκανε λάθη.

Σχέδιο 13 «Ένα σκαλιστό φέρετρο».

Ο Νίκος σκέφτηκε αρκετά πριν πάρει το μολύβι και να ξεκινήσει να ζωγραφίζει. Όταν άρχισε να φτιάχνει κάτι είπε «Τώρα κάνω ό,τι μου έρχεται στο μυαλό. Μου έρχεται να φτιάξω ένα φέρετρο, εκεί που βάζουν τους νεκρούς» και τον ρωτώ τι είναι το περίεργο σχήμα στο

τέλος του φέρετρου. Το κοιτά εξεταστικά και απαντά «Είναι ένα φέρετρο σκαλιστό. Το έχει φτιάξει από έξω ο ξυλουργός έτσι ώστε να φαίνεται το σχέδιο. Αυτό στο τέλος είναι ένα σχέδιο.....Περίεργο σχήμα και πάνω είναι κάτι σαν κουρτίνες, όχι όμως από μέσα από το φέρετρο, αλλά από έξω....Αυτός που το βλέπει νομίζει ότι είναι κουρτίνες...Όχι είναι σκαλιστό σχέδιο». Έκανε αυτά τα τελευταία σχόλια και άφησε το σχέδιό του λέγοντας «Πάντως ένας νεκρός δεν βλέπει από το φέρετρο του. Δεν κουνιέται, δεν αναπνέει, δεν φτιάχνει το μαλλί σαν και εμένα, δεν κάνει τίποτα. Όλοι όμως θα πεθάνουμε».

Σχέδιο 14 «Ένας σκελετός μέσα στο τάφο».

Η Μαρία έκανε μια φιγούρα σε πλήρη αποσύνθεση, έφτιαξε έναν σκελετό, αφήνοντας να εννοηθεί ότι το παιδί αυτό έχει μια πλήρη εικόνα της κατάληξης του ανθρώπινου σώματος μετά το θάνατο. Μπορεί να μην έχει εμπειρία θανάτου στην οικογένειά της όμως γνωρίζει τι γίνεται ακριβώς όταν επέρχεται ο θάνατος.

Αρχικά πήρε το μολύβι και σχεδίασε τον τάφο και τον σκελετό και έπειτα πήρε το μαύρο και τόνισε πιο πολύ τον τάφο και το κίτρινο για να τονίσει ότι η φιγούρα μέσα στον τάφο δεν είναι άνθρωπος κανονικός, αλλά ένας σκελετός. «Είναι κίτρινο γιατί είναι τα κόκαλα και τα κόκαλα έχουν κίτρινο χρώμα» σχολίασε, αφού τελείωσε το σχέδιό της.

6.3 Σχέδια παιδιών που έχουν βιώσει το θάνατο.

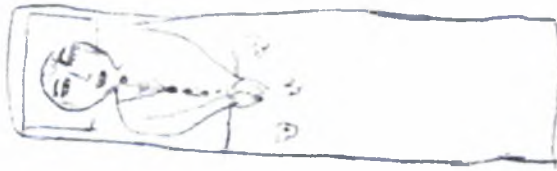
Σχέδιο 15 «Ένα αγόρι ξεψυχά και πάει στον ουρανό και οι άλλοι με τα μαύρα κλαίνε».

Το σχέδιο αυτό παρουσιάζει μια χαρούμενη ψυχή να κατευθύνεται στον ουρανό. Η Κατερίνα φαντάζεται ότι όταν πεθαίνει ένας άνθρωπος έχει την ψυχή του ήρεμη, χαρούμενη γιατί πηγαίνει σ' έναν κόσμο διαφορετικό, αληθινό. Τα χρώματα που χρησιμοποίησε είναι ζωντανά, πουθενά δεν υπάρχει ένα δείγμα λύπης εκτός από τις δυο φιγούρες που είναι απομονωμένες και μικροκαμωμένες στην δεξιά άκρη της σελίδας. Τονίζει με έναν κύκλο το νεκρό και λέει «Κοίτα εδώ ο άνθρωπος φεύγει, πάει ψηλά, δεν ξέρει που πάει, όμως είμαι σίγουρη ότι θα είναι καλά». Το μπαλόκι σε σχήμα καρδιάς είναι η ζωή που έφυγε και οδεύει σε ένα μέρος άγνωστο, αλλά ελπιδοφόρο.

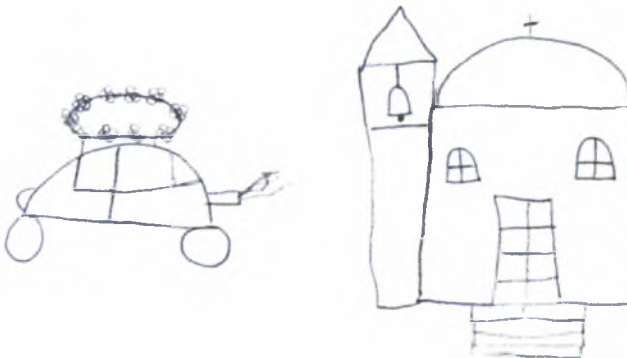
Σχέδιο 16 «Ένα νεκροταφείο απ' όπου οι ψυχές πάνε στον ουρανό».

Η αρχική αντίδραση της Αναστασίας ήταν αρνητική, όταν άκουσε την λέξη «πεθαίνω», λέγοντας: «Τώρα μου βάζεις δύσκολα. Τι θέλεις να σου κάνω; Θα κάνω χαζά, γιατί δεν μου έρχεται κάτι». Παραπονιόταν και σιγά σιγά σκάλιζε κάτι στο χαρτί. «Το βρήκα...Θα σου κάνω ένα νεκροταφείο. Εκεί που είναι θαμμένος ο παππούς. Ναι αυτό θα σου κάνω». Μέσα σε λίγα λεπτά δημιούργησε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο. Οι τάφοι με τους σταυρούς, οι μαύρες φιγούρες σκυμμένες πάνω σε ένα μνήμα, η ψυχή ενός νεκρού να την παίρνει ένας άγγελος και να την οδηγεί στον παράδεισο. Όλα στοιχεία που υποδηλώνουν ότι έχει δει, έχει ακούσει και έχει νιώσει το θάνατο. Δεν χρησιμοποιεί αρκετό χρώμα. Τονίζει μόνο τα πιο βασικά. Έναν ήλιο, γιατί απ' ότι μου είπε είχε ήλιο όταν πέθανε ο παππούς της, τις δυο φιγούρες «που κλαίνει γιατί έφυγε ο αγαπημένος τους άνθρωπος» και τον καθαρό μπλε ουρανό του παραδείσου «που ελπίζω να πήγε εκεί ο παππούς μου».

Σχέδιο 17 «Ο παππούς μου όταν πέθανε».

Το σχέδιο αυτό παρουσιάζει μια ανθρώπινη φιγούρα στεγνή, παγωμένη από ζωή, ακίνητη. Μια φιγούρα που προκαλεί στην Μαρκέλλα μια θλιβερή ανάμνηση. «Ο θάνατος του παππού μου ήταν κάτι απρόσμενο για μένα. Δεν το περίμενα....Ακόμη να το συνηθίσω. Έφυγε τόσο γρήγορα». Διάλεξε να σχεδιάσει με το μολύβι και εξήγησε ότι «Δεν νομίζω ότι ταιριάζει χρώμα σε μια τέτοια ζωγραφιά» και έτσι άρχισε να μου «περιγράφει» με απλές γραμμές το νεκρό παππού της. Ένα σχέδιο στεγνό, χωρίς λόγια που όμως μας βάζει κατευθείαν σε εκείνη την θλιβερή ατμόσφαιρα που έζησε η Μαρκέλλα και μας παρουσιάζει ότι η όλη κατάσταση δεν της άρεσε καθόλου. Αυτό που ήθελε ήταν ο παππούς της να ζήσει, αλλά ό,τι και να έγινε ελπίζει ότι «Χριστός θα αναστήσει τους νεκρούς αν το θέλει πραγματικά».

Σχέδιο 18 «Μια νεκροφόρα έξω από την εκκλησία»

Η Άννα Μαρία ακούγοντας την εντολή για να σχεδιάσει κάτι με την λέξη «πεθαίνω» έκανε έναν μορφασμό δυσaréσκειας, λέγοντας «Μάλιστα....Λίγο παράξενο θέμα μου ζητάς...Δεν νομίζεις; Αλλά τέλος πάντων θα φτιάξω ό,τι θυμάμαι από την κηδεία του παππού μου. Πέθανε εδώ και καιρό, αλλά θυμάμαι» και ξεκίνησε τη διαδικασία. Με πολύ γρήγορες κινήσεις μόνο με το μολύβι έφτιαξε ένα αυτοκίνητο και μια εκκλησία. Δεν θέλησε να βάλει χρώμα. «Προτιμώ το μολύβι...Δεν πειράζει που δεν θα βάλω χρώμα. Κηδεία είναι. Δεν πάει το χρώμα». Στο τέλος, ολοκλήρωσε το σχέδιό της, λέγοντας: «Κάποια στιγμή όλοι θα πεθάνουμε, γιατί έτσι μας έχει φτιάξει ο Θεός».

Σχέδιο 19 «Ένας νεκρός μέσα στον τάφο και γύρω εκείνοι που τον αγαπούν, κλαίνε ρίχνοντας λουλούδια»

Ο Τάσος είχε αμέσως κάτι στο μυαλό του και δεν καθυστέρησε καθόλου στο να φτιάξει μια στατική σκηνή που να απεικονίζει το θάνατο. Δεν σχολίασε κατά την διάρκεια το σχέδιό του, αλλά με ιδιαίτερη προσοχή έκανε αυτό που του ζητήθηκε. Διάλεξε το μολύβι και με μεθοδικές, αργές κινήσεις ολοκλήρωσε μια σκηνή στο νεκροταφείο, έτσι όπως κάνει συχνά με τη μαμά του, όταν πάει να «δει τον παππού

του». Τα μάτια των συγγενών γεμάτα δάκρυα, η έκφραση του προσώπου τους, η κίνηση του σώματος τους, όλα δείχνουν μια κατάσταση αρκετά θλιβερή, που, όμως, δεν μπορεί να αλλάξει γιατί «ο άνθρωπος είναι ήδη νεκρός, δεν μπορεί να έρθει πίσω στη ζωή, πέθανε, τελείωσε, για να έρθουν οι επόμενες γενιές» σχολίασε ολοκληρώνοντας το σχέδιό του.

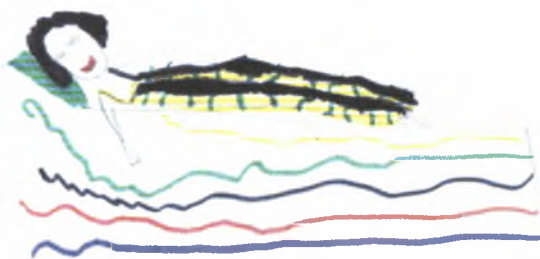

Σχέδιο 20 «Ο Χάρος κυριαρχεί στον κόσμο».

Ο Λουκάς, ένα τραυματισμένο παιδί από το θάνατο του πατέρα του, μου απαντά, όταν ακούει την λέξη «πεθαίνω»: «Το πρώτο πράγμα που μου έρχεται στο μυαλό όταν ακούω αυτή την λέξη είναι πέρυσι το καλοκαίρι που πέθανε ο μπαμπάς μου. Δεν μπορώ να σκεφτώ κάτι εκτός από αυτό». Ψάχνει ανάμεσα στα χρώματα και το μολύβι και διαλέγει το μπλε. «Θα σου φτιάξω πόλεμο...ναι αυτό μου έρχεται τώρα, θα σου κάνω πόλεμο» και αρχίζει με σπασμωδικές κινήσεις να συνθέτει μια μικρή σκηνή μάχης.

Άρχισε να μου εξηγεί την ιστορία της ζωγραφιάς, λέγοντας: «Εδώ είναι ο Χάρος που κυριαρχεί στον κόσμο. Τον βοηθά ένα αεροπλάνο που

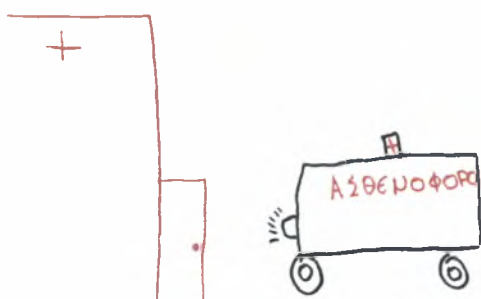
ρίχνει βόμβες και σκοτώνει τους ανθρώπους εκεί κάτω...Βλέπεις τα αίματα; Και δίπλα είναι ένα σπίτι εντελώς κατεστραμμένο με μια μάνα ψηλά να κλαίει για το παιδί της που σκοτώθηκε και κάτω χαμηλά ένα παιδί να κλαίει για την μαμά του που πέθανε». Οι κόκκινες κουκίδες πάνω στα άψυχα σώματα των ανθρώπων δηλώνουν το θάνατο και στο κέντρο η μεγάλη φιγούρα του Χάρου, με ένα χαμόγελο επιτυχίας για την νίκη του, κάνει τον Λουκά να δώσει την τελική του εξήγηση «Χαίρεται γιατί έχει κερδίσει. Πέθαναν πολλοί, αλλά έτσι και αλλιώς όλοι θα πεθάνουμε είτε με πόλεμο είτε με αρρώστιες», βάζοντας έτσι ένα τέλος στο σχέδιό του.

Σχέδιο 21 «Η γιαγιά μου, όταν πέθανε».

Η Δήμητρα ζωγράφισε την γιαγιά της έτσι όπως την θυμάται την ημέρα που πέθανε. Βλέπουμε ότι έχει διαλέξει χρώματα ζωντανά, χαρούμενα, που δείχνουν ότι τελικά το γεγονός του θανάτου μπορεί να είναι μια ανατροπή στην καθημερινή μας ρουτίνα, όμως, αυτό που μένει στο τέλος είναι η ελπίδα για έναν κόσμο διαφορετικό και άγνωστο, στον οποίο - το κορίτσι ελπίζει- μπορεί να βρίσκεται η γιαγιά της. Το πρόσωπο της γιαγιάς είναι ευτυχισμένο μ' ένα χαμόγελο ζωγραφισμένο και τα ρούχα της έχουν χρώματα ζωντανά, θέλοντας να μας δείξει ότι

τελικά ο θάνατος μπορεί να έκανε καλό στην γιαγιά της. «Είναι φυσιολογικό να πεθάνουμε...όλοι πεθαίνουμε, ακόμη και εμείς τα παιδιά» ήταν το τελευταίο της σχόλιο τελειώνοντας το σχέδιό της.

Σχέδιο 22 «Το ασθενοφόρο με έναν βαριά τραυματισμένο τρέχει στο νοσοκομείο».

Η Κρυσταλλία, στην αρχή έδειξε δισταγμό στο να φτιάξει κάτι, αλλά τελικά πήρε δυο χρώματα το κόκκινο και το μαύρο και ξεκίνησε να κάνει ένα ασθενοφόρο που τρέχει να φτάσει στο νοσοκομείο, έχοντας μέσα έναν βαριά τραυματισμένο. Το ασθενοφόρο είναι σε χρώμα μαύρο και μπορεί να είναι το μέσο εκείνο που φέρνει το θλιβερό γεγονός, το θάνατο πολλές φορές. Είναι το μέσο με το οποίο μετέφεραν το μπαμπά της μετά από ατύχημα. Δεν έκανε καθόλου σχόλια. Άρχισε διστακτικά, τελείωσε κανονικά και έφυγε χωρίς καθόλου να πει κάτι παραπάνω για το σχέδιο της.

Σχέδιο 23 «Μια γυναίκα σε μια γεμάτη αίμα μπανιέρα»

Ο Πέτρος το πρώτο πράγμα που μου είπε μόλις ήρθε για την συνέντευξη ήταν το εξής: «Θα φοβηθείς αν κάνω κάτι; Άκουσα από τα άλλα τα παιδιά τι τους ρωτάς και σκέφτηκα τι θα κάνω. Θα κάνω μια νεκρή γυναίκα μέσα σε μια μπανιέρα, που όμως θα είναι γεμάτη αίμα. Τρομάξατε τώρα; Αν είναι να μην το κάνω». Τον διαβεβαίωσα ότι δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα και ότι ήταν ελεύθερος να κάνει ό,τι θέλει και με ικανοποίηση ξεκίνησε να φτιάχνει αυτό που είχε ήδη προσχεδιάσει στο μυαλό του. Μόλις πήρε το μολύβι λέει: «Δεν θα πάρω χρώμα. Γιατί όμως; Θα σου πω γιατί. Γιατί θα είναι πολύ τρομακτικό. Φαντάσου ότι είναι μια μπανιέρα γεμάτη αίμα και η γυναίκα μέσα είναι σκοτωμένη και πνιγμένη» και αφού πήρε πάλι την συγκαταβατική μου ενθάρρυνση, άρχισε να συνθέτει την σκηνή. Δεν δυσκολεύτηκε καθόλου, δεν χρησιμοποίησε χρώμα, δεν έκανε ούτε μια νύξη για αυτό που έφτιαχνε και τελειώνοντας είπε «Χθες είδα κάτι τρομακτικό στην τηλεόραση. Μάλλον θα επηρεάστηκα από εκεί».

Σχέδιο 24 «Ένας άρρωστος, συνδεδεμένος με οξυγόνο, πεθαίνει και ο γιατρός του κάνει ηλεκτροσόκ».

Ο Κώστας είπε: «Αυτό που μου έρχεται στο μυαλό πρώτα είναι νοσοκομείο και γιατροί που προσπαθούν να σώσουν τους αρρώστους» ήταν το σχόλιο του όταν ξεκίνησε να σχεδιάζει. Χρησιμοποίησε το μολύβι και συνέθεσε μια σκηνή σε ένα δωμάτιο ενός νοσοκομείου, όπου ένας βαριά άρρωστος, συνδεδεμένος με μηχανήμα οξυγόνου, παθαίνει κάτι κακό, ο γιατρός τρέχει να του κάνει ηλεκτροσόκ για να τον φέρει πάλι στη ζωή. Δεν έκανε, τέλος, κανένα επιπλέον σχόλιο για αυτό που σχεδίασε και αποχώρησε.

Σχέδιο 25 «Χρόνος αναπνοής. Μια ζωή φεύγει».

Η Αντωνία με δυο χρώματα (μαύρο και κόκκινο) έφτιαξε μια σκηνή, όπου ένας άνθρωπος πέφτει από την καρέκλα αναίσθητος και από το στόμα του βγαίνει η ψυχή του κάνοντας έναν χρόνο αναπνοής, δηλαδή η αναπνοή φεύγει μέσα σε μια στιγμή, ένα λεπτό, χρόνος που δεν μπορεί καθόλου να μετρηθεί, να συγκριθεί, να αντιμετωπιστεί.

Σχέδιο 26 «Ένας νεκρός μέσα στον τάφο».

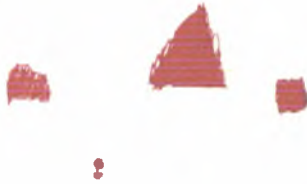
Ο Λάμπρος χρησιμοποίησε μόνο μαρκαδόρους, έφτιαξε μέσα σε λίγα λεπτά έναν άνθρωπο νεκρό μέσα στον τάφο, αλλά μ' ένα χαρακτηριστικό χαμόγελο ευτυχίας ζωγραφισμένο στο πρόσωπό του. Δεν έκανε σχόλια κατά την διάρκεια της διαδικασίας, απλά είπε ότι

«όλοι πεθαίνουμε και συχνά δεν το περιμένουμε» τελειώνοντας το σχέδιό του.

Σχέδιο 27 «Ένα κοριτσάκι σκοτώνεται από μαχαίρι».

Η Γεωργία ήταν λιγομίλητη και χρειάστηκε αρκετή ενθάρρυνση, για να φτιάξει κάτι με τη λέξη «πεθαίνω». Πήρε το μολύβι και το κόκκινο χρώμα και κοίταξε αρκετή ώρα το άσπρο χαρτί. Αποφασίζει να αφήσει το μολύβι και με το χρώμα, αμέσως, άρχισε την εικόνα της. Πρώτα έφτιαξε τον κόκκινο σταυρό και έπειτα την ανθρώπινη φιγούρα με το μαχαίρι καρφωμένο στο κέντρο. Την ρωτώ για την εικόνα της και μου εξηγεί ότι «Είναι σε ένα νοσοκομείο το κοριτσάκι και κάποιος το βρίσκει και το σκοτώνει με μαχαίρι». «Γιατί χρησιμοποίησες το κόκκινο;» την ρωτώ και απαντά «Το κόκκινο γιατί τρέχει αίμα...Θάνατος αυτό είναι το κόκκινο» και αφού την ενθάρρυνα να ολοκληρώσει την σκηνή της εκείνη απάντησε «Όχι τελείωσα...Πάει πέθανε το κοριτσάκι και θα το θάψουν στο νεκροταφείο» και άφησε το σχέδιό της.

Σχέδιο 28 «Το σπίτι και τα δέντρα καίγονται».

Ο Φώτης, μόλις άκουσε την εντολή για να ζωγραφίσει κάτι με την λέξη «πεθαίνω», πήρε το μολύβι και άρχισε να κάνει δέντρα, ένα σπίτι και ένα λουλούδι. Το χρωμάτισε κόκκινο και μπλε τον ουρανό και είπε ότι είχε τελειώσει. Θέλησα να μου εξηγήσει ακριβώς τι έκανε και είπε «Κάποιος κάπνιζε και ξέχασε να σβήσει το τσιγάρο. Το τσιγάρο του έπεσε, κήκε η στέγη του σπιτιού και μετά πήραν φωτιά και τα δέντρα και τα λουλούδια. Τώρα που κήκαν οι άνθρωποι θα πεθάνουν πιο γρήγορα». Και αφού τελείωσε την εικόνα του αποχώρησε.

6.4 Σύγκριση των σχεδίων των παιδιών με ή χωρίς εμπειρία θανάτου.

Όλα τα παιδιά ανεξαρτήτου ομάδας συνέθεσαν σχέδια, που αποκαλύπτουν αυτό που έχουν στο μυαλό τους ή αυτό που έχουν υιοθετήσει ή έχουν δει στην πραγματικότητα. Μερικά σχέδια είναι ολοκληρωμένα, μερικά άλλα όχι, ωστόσο όλες οι εικόνες είναι μια λεπτομερή οπτική άποψη των παιδιών για το τραγικό γεγονός του θανάτου.

Από την προσεκτική προσέγγιση κάθε ζωγραφιάς παρατήρησα αρχικά ότι τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει το θάνατο στην οικογένειά τους, φτιάχνουν συνήθως σχέδια πιο ρομαντικά, αλλά και σκληρά. Από την μία πλευρά, βλέπουμε ρομαντικά σχέδια με αγγέλους που έρχονται στη γη, για να βοηθήσουν τους ανθρώπους, αλλά και την ψυχή τους, διαβόλους που παίρνουν τις ψυχές αυτών που κάνουν κακό και, από την άλλη, σκληρά σχέδια ανθρώπων με κομμένα κεφάλια, αίματα να τρέχουν, πιθανόν επηρεασμένα από την τηλεόραση.

Δυστυχώς, σήμερα η τηλεόραση προσφέρει πολλές επιλογές, προκαλώντας σύγχυση στη σκέψη των παιδιών, οδηγώντας τα να υιοθετήσουν πρότυπα αρκετές φορές φανταστικά. Κινούμενα σχέδια με ήρωες τέρατα (για παράδειγμα Υίου Γι Όη, Rokemon) που επιθυμούν την καταστροφή του κόσμου, δεν μπορούν παρά να επηρεάσουν την σκέψη των παιδιών με εικόνες τρομακτικές, όσον αφορά το θάνατο.

Καταλήγω στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά χωρίς εμπειρία θανάτου δεν έχουν σωστές και ολοκληρωμένες πληροφορίες σχετικά με τις επιμέρους έννοιες του θανάτου. Τα σχέδια τους είναι ρομαντικά, αλλά

και σκληρά. Εννοώ ότι έχοντας ήδη μια εικόνα Θανάτου, έτσι όπως την είδαν στην τηλεόραση, την αποτυπώνουν με την ίδια ρομαντικότητα ή την ίδια σκληρότητα, χωρίς κανέναν ενδοιασμό.

Αντίθετα, τα παιδιά που έχουν βιώσει το Θάνατο στην οικογένειά τους, συνθέτουν εικόνες πιο ρεαλιστικές. Φτιάχνουν νεκροταφεία, τάφους, φέρετρα, τα αγαπημένα τους πρόσωπα πεθαμένα στο νεκρικό κρεβάτι, δηλαδή φτιάχνουν ό,τι ακριβώς έζησαν και είδαν με τα μάτια τους. Συχνά, κάποια παιδιά ζωγραφίζουν με ζωντανά χρώματα είτε για να δείξουν ότι αυτός που πέθανε θα είναι ευτυχισμένος, δεν θα πονά και θα ζήσει σε ένα καλύτερο κόσμο από αυτόν της γης είτε ότι αυτός που έφυγε ήταν ήδη ευτυχισμένος και έφυγε ξαφνικά από την ζωή. Άλλα παιδιά χρησιμοποιούν κατά μεγάλη πλειοψηφία το μολύβι, γιατί θεωρούν ότι το χρώμα δεν ταιριάζει σε μια σκηνή Θανάτου, αλλά και γιατί βάζουν λεπτομέρειες που υποδηλώνουν το πένθος και τον πόνο (για παράδειγμα τα δάκρυα στα πρόσωπα των συγγενών, τα λουλούδια πάνω στους τάφους, το παγωμένο στόμα στο πρόσωπο των νεκρών).

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την μελέτη αυτών των σχεδίων είναι ότι τα παιδιά απεικονίζουν αυτό που τους έχει μείνει χαραγμένο στη μνήμη τους, αφού ήταν μπροστά στο φέρετρο του παππού, της γιαγιάς ή του μπαμπά και συμμετείχαν στη διαδικασία της κηδείας. Τα παιδιά αυτά ξέρουν ότι ο Θάνατος είναι ένα φυσικό γεγονός που επέρχεται είτε από ασθένεια είτε από ατύχημα, γνωρίζουν ότι ο άνθρωπος είναι ευάλωτος και ότι δεν μπορεί να ξαναέρθει πίσω στη ζωή, γιατί πέθανε. Αυτά τα παιδιά ελπίζουν στην ευτυχία εκείνου που

έφυγε πρόωρα από κοντά τους και εύχονται κάποια μέρα να τον/την συναντήσουν κάπου εκεί.

Τέλος, σχετικά με τα χρώματα στα σχέδια των παιδιών, παρατηρούμε ότι τα παιδιά της ομάδας ελέγχου χρησιμοποιούν συχνά το κόκκινο και το μαύρο, καθώς και τα ζωντανά χρώματα (κίτρινο και πράσινο), κάνοντας σχέδια αρκετά ρομαντικά για το γεγονός του θανάτου. Αντίθετα, τα παιδιά της πειραματικής ομάδας δεν επιλέγουν τόσο συχνά το χρώμα, αλλά το μολύβι, κάνοντας σχέδια πιο ρεαλιστικά.

6.5 Σύγκριση σχεδίων και αντιλήψεων των παιδιών.

Αρχικά πρέπει να σημειωθεί ότι τα παιδιά συνηθίζουν να εξωτερικεύουν μέσα από τα σχέδιά τους τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους, αλλά και τις απόψεις τους για μερικά θέματα. Το παιδικό σχέδιο αποτελεί ένα μέσο επικοινωνίας, γιατί «ενθαρρύνει» τα παιδιά να εκφράσουν με φιγούρες, και όχι με προφορικό λόγο, αυτό που σκέφτονται. Συνήθως δυσκολεύονται να πουν προφορικά την σκέψη τους. Έτσι, το σχέδιο είναι ένας τρόπος συνεννόησης, γιατί εκεί δεν απαιτείται ευχέρεια λόγου (Kress, 1997).

Δεν είναι εύκολο πάντα να περιγράψει κανείς με απλά λόγια αυτό που σκέφτεται και αυτό που απεικονίζει σ' ένα σχέδιο. Τα παιδιά συνήθως, όταν δυσκολεύονται να εκφραστούν λεκτικά, στρέφονται στην σχεδιαστική έκφραση. Μ' αυτό τον τρόπο πιστεύουν ότι μπορούν να εξηγήσουν καλά αυτό που έχουν στο μυαλό τους, ενώ, συγχρόνως, μπορούν να αναπτυχθούν γνωστικά, αισθητικά και εννοιολογικά (Kress, 1997).

Στη συγκεκριμένη έρευνα, τα παιδιά ανταποκρίθηκαν και έφτιαξαν εικόνες που δηλώνουν αυτό ακριβώς που φαντάζονται για το θάνατο (τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει απώλεια) ή αυτό που γνωρίζουν ή θυμούνται από το θάνατο του παππού ή της γιαγιάς (τα παιδιά που έχουν βιώσει απώλεια). Όμως, υπήρχαν περιπτώσεις παιδιών που δυσκολεύτηκαν, από τη μία πλευρά, να συνθέσουν μια εικόνα για το θάνατο, αλλά, από την άλλη, ήταν πολύ ανοιχτά στη συνέντευξη και απάντησαν με άνεση στις ερωτήσεις, κάνοντας στο τέλος ένα σχέδιο που δεν αντιστοιχούσε με τις ιδέες που είχαν ήδη διατυπώσει.

Μετά τη σύγκριση των απαντήσεων και των σχεδίων των παιδιών και έπειτα από την ανάλυση τους, διαπιστώθηκε ότι ένα μέρος των σχεδίων «συναντά» τις απαντήσεις και τις αντιλήψεις των παιδιών για την έννοια του θανάτου, ενώ το άλλο μέρος έρχεται σε αντίθεση με τις ιδέες που εκφράζουν και τις ζωγραφιές τους. Για παράδειγμα, το σχέδιο του Α., με τον διάβολο που παίρνει με «άγριο» τρόπο την ψυχή του ανθρώπου δεν συμφωνεί με τις απόψεις του ίδιου του παιδιού που θεωρεί ότι «ο άνθρωπος πεθαίνει όταν το αποφασίζει ο ίδιος ο Θεός». Επίσης, ένα άλλο παράδειγμα είναι το σχέδιο του Φ., ο οποίος ζωγραφίζοντας σπίτια με κόκκινες σκεπές και χαρακτηρίζοντάς τα ως φωτιές που καίνε ανθρώπους και έτσι πεθαίνουν, δεν συμπίπτει με την άποψη του παιδιού ότι «οι άνθρωποι πεθαίνουν από αρρώστιες».

Από την άλλη πλευρά, υπήρχαν σχέδια παιδιών που έδωσαν την ρομαντική άποψη του θανάτου ή την πεζή πραγματικότητα της ζωής. Δηλαδή, ζωγράρισαν το θάνατο ως μια ελπίδα μετά το τέλος ή ως μια

στεγνή αλήθεια. Για παράδειγμα το σχέδιο της Κ., όπου έδειχνε την ψυχή του ανθρώπου να φεύγει ευτυχισμένη στον ουρανό, συμφωνεί με την άποψή της που είναι ότι «όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει ευτυχισμένος, θα είναι ευτυχισμένος και στον ουρανό, γιατί εκεί υπάρχει ελπίδα». Ακόμη, το σχέδιο της Μ., με το φέρετρο ανοικτό και τον παππού της μέσα, απεικονίζοντας τον παγωμένο νεκρό, συμβαδίζει με τις απαντήσεις της στο ερωτηματολόγιο, λέγοντας «όταν πεθαίνεις είσαι νεκρός, παγωμένος, όπως ο παππούς μου»

Υπάρχει, όμως, και μια άλλη περίπτωση σχεδίων και απαντήσεων που «αφηγούνται» τον τρόπο με τον οποίο επήλθε ο θάνατος στα αγαπημένα τους πρόσωπα, όπως για παράδειγμα το σχέδιο της Κ. η οποία φτιάχνοντας ένα ασθενοφόρο να τρέχει σ' ένα νοσοκομείο, εξήγησε με ποιο τρόπο πέθανε ο μπαμπάς της και είπε «ο άνθρωπος πεθαίνει από ατυχήματα».

Τέλος, θα ήταν αναγκαίο να ειπωθεί ότι εκείνα τα παιδιά που δεν έχουν εμπειρία απώλειας στη ζωή τους δεν φτιάχνουν σχέδια αρκετά ρεαλιστικά και οι απαντήσεις τους στις ερωτήσεις είναι πιο ρομαντικές, όπως για παράδειγμα «όταν πεθαίνει ένας άνθρωπος, έρχεται πάλι στη γη ως άγγελος για να βοηθήσει τους άλλους ανθρώπους» ή «για να ξαναδεί τους αγαπημένους του». Όμως, υπάρχουν και παιδιά που χωρίς να έχουν βιώσει, γνωρίζουν πολλά γύρω από το θάνατο και μάλιστα ξέρουν πως καταλήγει ο άνθρωπος αφού πεθάνει «γίνεται σκελετός μέσα στο φέρετρο».

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι κάποια παιδιά εκφράζουν - είτε σχεδιαστικά είτε λεκτικά- αυτά που σκέφτονται με παρόμοιο τρόπο

και δεν παρεκτρέπονται από την αρχική τους σκέψη, ενώ κάποια άλλα σχεδιάζουν μια εικόνα, η οποία δεν συμπίπτει με τις απαντήσεις τους στις ερωτήσεις για τις επιμέρους έννοιες του θανάτου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκαν δυο μεθοδολογικά εργαλεία: το σχέδιο και το ερωτηματολόγιο. Τα παιδιά αρχικά σχεδίασαν αυτό που έχουν στη σκέψη τους για το θάνατο και έπειτα απάντησαν σε ένα ερωτηματολόγιο, διαμορφωμένο κατάλληλα για την «άντληση» πληροφοριών σχετικά με τις επιμέρους έννοιες του θανάτου.

Όμως, όπως όλες οι έρευνες βρίσκουν εμπόδια, έτσι και η συγκεκριμένη αντιμετώπισε αρχικά μια προκατάληψη από διάφορες πλευρές, με αποτέλεσμα να συγκεντρωθεί ένα μικρό δείγμα παιδιών, στο οποίο δεν ήταν δυνατόν να ληφθούν υπόψη παράγοντες, όπως η ηλικία και το φύλο.

Βέβαια, σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι μια παρόμοια έρευνα θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στο μέλλον, θέτοντας πιο αυστηρά κριτήρια ως προς την επιλογή του δείγματος. Πιο συγκεκριμένα θα ήταν πιο ενδιαφέρον να ερευνηθούν παιδιά που έχουν βιώσει την απώλεια γονιού σε σχέση με παιδιά που έχουν βιώσει την απώλεια παππού/ γιαγιάς και να τα συγκρίνουμε με άλλα παιδιά που δεν έχουν εμπειρία θανάτου. Μια τέτοια έρευνα θα έχει διαφορετικά αποτελέσματα, γιατί ίσως τα παιδιά, ανάλογα με την σχέση και «δέσιμο» που είχαν με το πρόσωπο που έχασαν, βιώνουν διαφορετικά το θάνατο. Για παράδειγμα, αλλιώς νιώθει ένα παιδί όταν χάνει τον παππού του, τον οποίο βλέπει μόνο τις γιορτές και το καλοκαίρι και αλλιώς εκείνο το παιδί, που χάνει τον μπαμπά του, ο οποίος το μεγάλωσε και πέρασε τα πρώτα σχεδόν χρόνια της ζωής του μαζί του.

Αυτές οι έρευνες θα αποτελέσουν σημαντικό βοήθημα για τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς, γιατί θα μπορούν να αντλήσουν πολλές πληροφορίες, σχετικά με τις αντιλήψεις των παιδιών, για το θάνατο και να βοηθήσουν τα παιδιά αυτά να βρουν και να αποκαταστήσουν τις ισορροπίες (LeShan, 2003). Επίσης, οι ενήλικες θα μπορούν να αναζητήσουν και να αφιερώσουν αρκετό χρόνο, για να συζητήσουν με τα παιδιά για το γεγονός του θανάτου και να τα ενθαρρύνουν να εμπιστευθούν τις δυνατότητές τους και να εκφράσουν με ειλικρίνεια τα συναισθήματά τους.

Βιβλιογραφία

- Anthony, S. (1941). *The child's discovery of death*. London: Penguin.
- Anthony, S. (1971). *The discovery of death in childhood and after*. London: Penguin.
- Αριές, Φ. (1997). *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Ο εξαγριωμένος θάνατος*. Αθήνα: Εστία.
- Βαcque, M. - F. (2001). *Πένθος και Υγεία. Άλλοτε και σήμερα. Το σοκ της απώλειας. Οι ψυχολογικές επιπτώσεις. Η αντιμετώπιση*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Baum, H. (2003). *Η γιαγιά πήγε στον ουρανό; Το παιδί και ο Θάνατος. Διαχείριση του πένθους*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Βερβέρης, Γ. & Παπαγεωργίου, Κ. (1995). *Ελληνική ποιητική ανθολογία θανάτου του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Berlinsky, B., & Biller, B. (1982). *Parental death and psychological development*. Lexington, MA: D. C. Heath.
- Bowker, J. (1996). *Ο θάνατος και οι θρησκείες*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Carey, S. (1985). *Conceptual change in childhood*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Coles, R. (199). *The spiritual life of children*. Boston: Houghton Mifflin.
- Fenichel, O. (1953-1954). Specific forms of the Oedipal complex. In *Collected Papers I* (first series, pp. 204-220). New York: W. W. Norton.
- Fleck - Bangert, R. (1996). *Τα παιδιά στέλνουν μηνύματα με τις ζωγραφιές τους. Σχεδιάζουν τα όνειρά τους, τους φόβους, τα*

προβλήματα και τις.....κόντρες τους μέσα στην οικογένεια. Ο ρόλος της παιδικής εικόνας στην ανάδειξη και λύση των συγκρούσεων. Αθήνα: Θυμάρι.

Freeman, N. H. (1980). *Strategies of representation in young children: Analysis of spatial skills and drawing processes*. London: Academic Press.

Frude, N. (1991). *Understanding family problems: A psychological approach*. England: John Wiley.

Goodnow, J. (1977). *Children's Drawing*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Lazar, A., & Torney - Purta, J. (1991). The development of the subconcepts of death in young children: A short - term longitudinal study. *Child Development*, 62, 1321 - 1333.

LeShan, E. (2003). *Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται*. Αθήνα: Θυμάρι.

Lendrum, S., & Syme, G. (1992). *Gift of tears*. London: Routledge.

Lonetto, R. (1980). *Children's conceptions of death*. New York: Springer.

Luquet, G. H. (1913). *Les Dessins d' un enfant*. Paris: Alcan.

Κακαβούλης, Α. (1995). *Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή. Στερεότυπα και ρόλοι των φύλων, γενετήσια ανάπτυξη, σεξουαλική αγωγή στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κέδρος.

Κονδύλη, Χ. (2003). Παιδιά σε κατάσταση πένθους. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία. Π.Τ.Π.Ε, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

- Koppitz, E. (1968). *Psychological evaluation of children's human figure drawings*. London: Grune & Stratton.
- Kress, G. (1997). *Before writing: Rethinking the paths to literacy*. London: Routledge
- Kübler - Ross, E. (1983). *On children and death*. New York: Macmillan.
- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawings of the human figure*. Springfield, Ill.: C. C. Thomas.
- Malchiodi, C. A. (2001). *Κατανοώντας τη ζωγραφική των παιδιών*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Μαρτίκα, Α. Π. (2001). Παιδί και Θάνατος. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία. Π.Τ.Δ.Ε. Φλώρινα, Α.Π.Θ.
- Morgan, J. (1990). *Death Education in Canada*. Ontario: King's College.
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 73, 3-27.
- Piaget, J. (1959). *Judgment and reasoning in the child*. Patterson, NJ: Littlefield, Adams.
- Raphael, B. (1983). *The anatomy of bereavement*. New York: Basic Books.
- Rouma, G. (1913). *Le langage graphique de l'enfant*. Paris: Misch. Et Thron.
- Silk, A., Thomas, G. (2000). *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Speece, M. W., & Brent, S. B. (1996). Development of childhood understandings of death. In C.A. Corr & D. M. Corr (Eds.) *Handdbook of childhood death and bereavement* (pp. 29-50). New York: Springer.

Stronach - Bushel, B. (1990). Trauma, children and art. *American Journal of Art Therapy*, 29, 48-52.

Thomas, L. V. (1982). *La Mort africaine*. Paris: Payot.

Wass, H. (1984). Concepts of death: A developmental perspective. In H. Wass & C. Corr (Eds), *Childhood and death* (pp. 3-23). Washington, DC: Hemisphere.

Διευθύνσεις στο internet.

www.child.com

www.douqy.org/adult_grievchild.html

www.pbskids.org

www.nmha.org/reassurance/coping_with_loss

www.BBC.com/parenting

www.Griefworks.com/BC-Kids

www.kidshealth.com/when somebody dies

www.coping.org/loss/stages

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Όνομα:

Ηλικία:

Φύλο:

Το παιδί έχει χάσει:

1. Πατέρα / Μητέρα
2. Παππού / Γιαγιά
3. Άτομο του στενού ή του ευρύτερου περιβάλλοντός του (θείος, θεία, φίλος, φίλη)
4. Κανένα από τα παραπάνω

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΧΕΤΙΚΑ
ΜΕ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ:

- 1) Τι σημαίνει «πεθαίνω»;
- 2) Από τι πεθαίνουν οι άνθρωποι;
- 3) Γερνάνε όλοι οι άνθρωποι;
- 4) Τι συμβαίνει σε έναν άνθρωπο όταν πεθαίνει;
- 5) Μπορεί ένας άνθρωπος να ξαναζωντανέψει; Ναι, Όχι, Γιατί;
- 6) Γνωρίζει ένας άνθρωπος ότι έχει πεθάνει; Ναι, Όχι, Γιατί;
- 7) Μπορεί ένας νεκρός άνθρωπος να αισθάνεται; Ναι, Όχι, Γιατί;
- 8) Μπορεί ένας νεκρός άνθρωπος να βλέπει; Ναι, Όχι, Γιατί;
- 9) Μπορεί ένας νεκρός άνθρωπος να ακούει; Ναι, Όχι, Γιατί;
- 10) Μπορεί ένας νεκρός άνθρωπος να κινείται; Ναι, Όχι, Γιατί;
- 11) Πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι; Ναι, Όχι, Γιατί;

Οι βαθμολογίες των παιδιών.

ΣΤ' Δημοτικού		
Δήμητρα - Ελένη: 11 ετών. (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή απάντηση	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	0
3) Μη - ανατροπή	0-3	0
4) Οριστικότητα	0-3	0
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	6

ΣΤ' Δημοτικού		
Κατερίνα: 11 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	2
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	12

ΣΤ' Δημοτικού		
Αναστασία: 11 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	0
3) Μη - ανατροπή	0-3	2
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	9

Ε' Δημοτικού		
Μαρκέλλα: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	2
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	14

Ε' Δημοτικού

Άννα Μαρία: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Αναπόφευκτο	0-3	3
5) Οριστικότητα	0-3	3
Σύνολο	0-15	13

Γ' Δημοτικού

Οδυσσέας: 9 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	0
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	2
4) Αναπόφευκτο	0-3	2
5) Οριστικότητα	0-3	2
Σύνολο	0-15	9

Γ' Δημοτικού		
Αντωνία: 9 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	2
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	12

Δ' Δημοτικού		
Τάσος Βαγγέλης: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	15

Δ' Δημοτικού

Παναγιώτης: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	0
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	12

Δ' Δημοτικού

Μελίνα: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	2
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	14

Δ' Δημοτικού		
Λουκάς: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	2
3) Μη - ανατροπή	0-3	0
4) Οριστικότητα	0-3	0
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	8

Δ' Δημοτικού		
Κωνσταντίνος: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	2
4) Οριστικότητα	0-3	1
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	10

Δ' Δημοτικού		
Δήμητρα: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	1
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	11

Δ' Δημοτικού		
Προκόπης: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	2
3) Μη - ανατροπή	0-3	1
4) Οριστικότητα	0-3	1
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	8

Δ' Δημοτικού		
Κρυσταλλία: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	2
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	12

Δ' Δημοτικού		
Πέτρος: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	2
3) Οριστικότητα	0-3	1
4) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	10

Δ' Δημοτικού		
Λαμπρινή: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	2
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	0
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	9

Δ' Δημοτικού		
Δήμητρα: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	2
4) Οριστικότητα	0-3	2
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	11

Δ' Δημοτικού		
Κώστας: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	1
4) Οριστικότητα	0-3	0
5) Αναπόφευκτο	0-3	2
Συνολική βαθμολογία	0-15	7

Δ' Δημοτικού		
Αλέξανδρος: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	1
4) Οριστικότητα	0-3	2
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	12

Δ' Τάξη		
Ειρήνη: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική Βαθμολογία	0-15	15

Δ' Τάξη		
Μαρία: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	1
4) Οριστικότητα	0-3	2
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική Βαθμολογία	0-15	10

Δ' Τάξη

Ειρήνη: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική Βαθμολογία	0-15	15

Δ' Τάξη

Μαρία: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	1
4) Οριστικότητα	0-3	2
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική Βαθμολογία	0-15	10

Δ' Τάξη

Λάμπρος: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	3
2) Γήρας	0-3	3
3) Οριστικότητα	0-3	3
4) Μη - ανατροπή	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	15

Δ' Τάξη

Κατερίνα: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	0
3) Μη - ανατροπή	0-3	1
4) Οριστικότητα	0-3	1
5) Αναπόφευκτο	0-3	3
Συνολική βαθμολογία	0-15	6

Δ' Δημοτικού		
Νίκος: 10 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Αναπόφευκτο	0-3	3
5) Οριστικότητα	0-3	3
Σύνολο	0-15	13

Δ' Δημοτικού		
Γεωργία: 10 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)		
ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	1
2) Γήρας	0-3	2
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Αναπόφευκτο	0-3	3
5) Οριστικότητα	0-3	3
Σύνολο	0-15	12

Γ' Τάξη

Μαρία: 9 ετών (Δεν έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	2
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	2
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	2
Συνολική βαθμολογία	0-15	12

Γ' Τάξη

Φώτης: 9 ετών (Έχει βιώσει απώλεια)

ΕΝΝΟΙΕΣ	Πιθανή βαθμολογία	Βαθμολογία παιδιού
1) Αιτιότητα	0-3	0
2) Γήρας	0-3	3
3) Μη - ανατροπή	0-3	3
4) Οριστικότητα	0-3	3
5) Αναπόφευκτο	0-3	2
Συνολική βαθμολογία	0-15	11

7. Τάξη

Το Λύκειο (Δεν έχει βιβλίο κατάλυμα)

Βιβλίο κατάλυμα	Αριθμός βιβλίου
1	0-3
2	0-3
3	0-3
4	0-3
5	0-3
6	0-15

7. Τάξη

Το Λύκειο (Δεν έχει βιβλίο κατάλυμα)

Βιβλίο κατάλυμα	Αριθμός βιβλίου
1	0-3
2	0-3
3	0-3
4	0-3
5	0-3
6	0-3
7	0-3
8	0-3
9	0-3
10	0-3
11	0-3
12	0-3
13	0-3
14	0-3
15	0-3
16	0-3
17	0-3
18	0-3
19	0-3
20	0-3
21	0-3
22	0-3
23	0-3
24	0-3
25	0-3
26	0-3
27	0-3
28	0-3
29	0-3
30	0-3
31	0-3
32	0-3
33	0-3
34	0-3
35	0-3
36	0-3
37	0-3
38	0-3
39	0-3
40	0-3
41	0-3
42	0-3
43	0-3
44	0-3
45	0-3
46	0-3
47	0-3
48	0-3
49	0-3
50	0-3
51	0-3
52	0-3
53	0-3
54	0-3
55	0-3
56	0-3
57	0-3
58	0-3
59	0-3
60	0-3
61	0-3
62	0-3
63	0-3
64	0-3
65	0-3
66	0-3
67	0-3
68	0-3
69	0-3
70	0-3
71	0-3
72	0-3
73	0-3
74	0-3
75	0-3
76	0-3
77	0-3
78	0-3
79	0-3
80	0-3
81	0-3
82	0-3
83	0-3
84	0-3
85	0-3
86	0-3
87	0-3
88	0-3
89	0-3
90	0-3
91	0-3
92	0-3
93	0-3
94	0-3
95	0-3
96	0-3
97	0-3
98	0-3
99	0-3
100	0-3

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000072309